

Gökçe Yükselen Peler

□ ÇEV. GÖKÇE YÜKSELEN PELER

KUMUKLAR VE DİLLERİ

KUMYKS AND THEIR LANGUAGE

1. Kumuk Ad

“Kumuk” kavim adının kökeni belli olmayıp Kumık, Kumıh, Kumuh, Gumık, Gumuh gibi farklı şekillerinin olduğu düşünülmektedir. Kumuklar, kendilerini umu şeklinde (Wixman 1984: 115), Ruslar ise onları Kumyki şeklinde (Akiner 1986: 147) adlandırmaktadırlar.

“umu” kelimesinin en eski şekli Kaşgârlı’nın Divan’ında şahıs adı olarak tespit edilebilmektedir. Kaşgârlı kelimeyi “bir beyin adı” şeklinde kaydetmektedir. Ayrıca “umula-” fiilinin “umu boyuna ait olma” anlamına geldiğini ilave etmektedir (Kaşgârlı 2006: 339).

Bu kavim adının kökeni ile ilgili iddialardan biri, Rusların Lak halkına verdikleri isim olan “Kazikumuk” adlandırması ile ilişkili olduğudur.

Kumukların bu adı Kazikumukların yoğun bir şekilde yaşadıkları Kumuk kasabasından aldıkları ileri sürülmektedir. Bir diğer iddia ise bu kavim adının “hareket etmek” veya “titremek” manasına gelen Eski Türkçe *ı-* fiilinin türemiş şekli olduğudur (Caferoğlu 1988: 51, 53). Ancak en tatmin edici iddia, Kumuk kavim adını *ub* “soluk” kelimesi ile ilişkilendirendir. Bu açıklama, Kumuk kelimesini, kendileri de *ub* kelimesinin türevleri olan diğer iki Türk kavim adı, Kuman ve Kıpçak kelimeleri ile ilişkilendirmektedir (Kononov 2000; Kaymaz 1997: 2067-68). Ayrıca Kumukların dil bakımından da Kuman – Kıpçaklarla ilişkili olduğunu unutmamakta fayda var.

2. Din ve Kültür

Kumukların büyük çoğunluğu Şafii mezhebine bağlı Sünni Müslümanlardır. Ancak Derbent ve Mohaçkale civarında az sayıda Şii Kumuk da bulunmaktadır. (Wixman 1984: 116; Akiner 1986: 151).

Dağıstan’ın İslamlaşması iki safhada gerçekleşmiştir. İslamlaşmanın ilk dalgası 6. ve 7. yüzyıllarda meydana gelen Arap istilaları neticesinde gerçekleşmiştir. Bu istilalar, günümüz Kumuklarının etnik oluşumunun ilk tabakasını teşkil eden Hazarların Kuzey Kafkasya’yı fethedip

yurt edinmeleri ile aynı zaman dilimine rast gelmiştir. 8. yüzyıl, Kafkasyalıların Araplar tarafından İslamlaştırılmalarının başlangıcını teşkil etmiş, ancak bu ilk dalga İslamlaşma Kumukların atalarını ihtiva etmemiştir. Bilakis Debent civarında Arapları durdurup onları batıya doğru yönelten Hazarlar olmuştur. Bu hadiseler neticesinde Lakların, Dargıların, Avarların ve Çeçenlerin ataları İslamlaşmıştır. Kumukların ayrı bir etnik grup olarak oluşma süreçleri, 11.-13. yüzyıllar arasında Kıpçak Türkçesi konuşan kitlelerin gelmesi ile sonuçlanmıştır. 13.-14. yüzyıllarda Altın Ordu Devletinin İslamiyet'e girmesi ile Kafkasya'da ikinci dalga İslamlaşma meydana gelmiştir ve Kumuklar bu dalga neticesinde İslam dinine girmişlerdir. Şii İslam ise bölgeye 15. yüzyılda Azerbaycan Türkleri aracılığı ile girmiştir (Wixman 1980: 71-72). Azerbaycan Türklerinin nüfusun çoğunluğuna sahip olduğu Derbent şehri civarında, küçük bir Şii Kumuk cemiyetinin bulunması muhtemelen bu sürecin bir sonucudur. Ancak Kumukların İslamiyet'e geçiş sürecinin tartışmalı bir konu olduğunu belirtmekte fayda var. Yukarıda zikredilen izahatın haricinde, Kumukların İslamiyet'e geçişleri ile ilgili en az üç görüş daha mevcuttur. Yukarıda ifade edilen süreç ile de kısmen örtüşen bir görüşe göre daha önce Hristiyan, Musevi ve animist olan Kumukların İslamlaşması, 13. yüzyılda başlamış ve 14. yüzyılda tamamlanmıştır. Fakat İslamlaşmalarında tek amil kuzeyden gelen Altın Orda olmamış, güneyden Laklar da önemli bir rol oynamışlardır (Barthold ve Kermani 1986: 382). Bir diğer görüşe göre İslamlaşma, 8.-9. yüzyıllarda başlamış ve 15. yüzyılın sonlarında pekişmiştir (Aliyev 1995: 71). Son olarak bir diğer görüş ise İslamlaşmanın 11. yüzyılın sonunda tamamlandığıdır (Akıner 1986: 147). Dinî olarak Kumukların çoğunluğunu teşkil eden Sünnilerin Türkler tarafından yaygın bir şekilde tercih edilmeyen bir mezhep olan Şafiliğe bağlı olmaları, ister istemez doğrudan veya Laklar üzerinden dolaylı olarak bir Arap etkisini akla getirmektedir.

Tarih boyunca tarikatlar Dağıstan'da etkili olmakla birlikte, bilhassa Nakşibendi tarikatı, istilacı Ruslara karşı direnişin teşkilatlanmasında başı çekmesi sebebiyle, 18. yüzyıldan itibaren ülkede büyük bir nüfuz elde etmiştir (Buniyatov 1993: 404). Şeyh Şamil'in Ruslara karşı yürüttüğü mücadele esnasında, Dağıstan'da tarikatın başında Şeyh Cemaleddin Kumuki isimli bir Kumuk'un bulunduğu (Erel 1961: 202) bakılacak olursa Kumukların da geriye kalan Dağıstan halkları gibi bu tarikata büyük oranda bağlı olduğu görülmektedir.

1927 yılında dinî okulların Sovyet rejimi tarafından kapatılması (Wixman 1980: 144) hiç şüphesiz bütün Dağıstan halkları gibi Kumukların da dinî yaşamını sekteye uğratmıştır. Dağıstan'da çok güçlü olan dinî gelenek¹ felce uğratılmıştır. Ancak günümüzde Kumuklar dinlerini cemiyet içerisinde yeniden diriltebilmek için çaba sarf etmektedirler. Kumuk Türkçesine tercüme edilen Kur'an-ı Kerim'in *Tangçolpan* adlı dergide 1992 yılından itibaren tefrika edilmesi ve aynı dergide hadis tercümelerinin yayımlanması bu çabaların örneklerindedir (Pekacar 1997: 2064).

Geleneksel hukuk kuralları Kumuklar arasında asırlarca yaşamıştır. Aksay (Yaxsay) ve Enderi (Endiery) yaşlıları Yamansuv nehrinin kıyısında toplanıp sorunlar ve davalar hakkında karar vermekte idiler. Verdikleri kararlar *adat* olarak kabul edilmekte ve daha sonra benzer davalar için örnek teşkil etmekte idi. Cinayet, tecavüz ve hırsızlık gibi suçlara bakmak *töre* isimli mahkemelerin görevi idi. Törenin verdiği kararlara yapılan itirazlar, kararları değiştirme yetkisi de olan *aşsaqallar* adlı bir şura tarafından görüşülmekte idi (Tavkul 2005: 30-31).

¹ 1913 yılında Dağıstan'da, 360'ı ulu cami olmak üzere, 2060 cami bulunmakta idi (Buniyatov 1993: 404).

Geleneksel Kumuk hayatı sınıflı bir toplumun temelleri üzerine kurulmuştur. *Şamhal* isimli beyler, cemiyetin tepesinde bulunmaktaydı ve şamhallık doğuştan gelen bir mevki idi. *Kırımşamhal* adlı ikincil bir bey bulunmakta ve bu ikincil bey Şamhal'ın beklenmedik bir ölümü durumunda onun yerine geçmekte idi. Kumuk beyleri yalnızca Karakaytak ve Lak beyleri ile kız alıp vermekte idiler. Alt sınıflara asla kız vermemekte ancak onlardan kız almakta idiler. Bu evliliklerden doğan çocuklara *çanka* adı verilmekte ve bu çocuklar bey olamamakta idiler. Alt sınıflar; *özden*, *raiat* ve *kul* olmak üzere üçe ayrılmakta idi. Özdenler hür nüfustu ve toplam nüfusun %90'ını teşkil etmekte idi. Mahsulden pay karşılığında beyler adına toprağı işleyen köylülerdi. *Sala-özden* isimli bir tabaka çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmayıp beylerin muhafızları olarak faaliyet göstermekte idiler. Raiatlar, bir bey veya din adamının emrinde olan ve seyahat özgürlükleri bulunmayan köylülerden ibaretti. Kullar ise doğrudan kölelerdi. Toplum hayatında hiçbir hakka sahip değillerdi ve çocukları da köle kabul edilmekte idi (Tavkul 2005: 30).

Kumuklar, tarihî olarak Dağıstan'ın en fazla oranda şehirlileşmiş halklarından biri olagelmışlerdir (Tavkul 2002: 153) ve kökleri tarihin derinliklerinde olan güçlü bir edebî geleneğe sahiptirler. Bilinen en eski yazarları İshak bin Kündecik el-Hazarî (ö. 892), Süleyman bin Davud Sekûnî (12. yy.) ve Ümmü Kemal (15. yy.) gibi isimlerdir. Ancak bu yazarların eserlerini yazarken Kumuk Türkçesini kullanmadıkları bilinmektedir. Mesela Ümmü Kemal eserlerini Osmanlı Türkçesi ile yazmıştır. Osmanlı Türkçesi, Yırcı Kazak (ö. 1880) eserlerini Kumuk Türkçesi ile yazmaya başlayana kadar Kumuklar için yazı dili görevi görmüştür (Pekacar 1997: 2064; Kurtuluş 2002: 373). Kumukların halk edebiyatı, meşhur Karaçay – Balkar *nart*larına benzeyen destanlardan oluşmaktadır. Bunların en meşhurları Mankulpu, Kart Kojak ve Maksumin, Abdulla ve Aygazi'dir (Nerimanoğlu 2013:2737).

3. Coğrafya ve Nüfus

Kumuklar, büyük Kafkas dağ silsilesinin kuzeyinde meskûndurlar. Silsilenin kuzey, kuzeydoğu ve doğu eteklerinden Hazar kıyısına kadar uzanan bölgede yoğunlaşmışlardır. Bölge, Terek nehri boyunca Derbent'ten Acı-Su'ya kadar uzanmaktadır. Güneyde dar bir alandan oluşmakta, ancak alan kuzeyde genişlemektedir. Kumuk arazisindeki önemli suyolları; Terek, Sulak, Şura, Ullu-Çay, Gamzi, Manas, Aksay ve Gubden nehirleridir. Kumuklar üç ana öbeğe ayrılmaktadırlar. Kumuk ovası da denilen kuzey ovalarında bulunan Babayurt, Hasavyurt ve Kızılyurt ilçelerinde Kuzey Kumukları, doğudaki kıyı bölgelerinde yer alan ovalarda bulunan Buynak ve Karabudahkend ilçelerinde Merkezî Kumuklar ve Haytak ilçesinin Kayakent bölgesinde Güney Kumukları yaşamaktadırlar. Ayrıca Mohaçkale çevresinde bulunan altı yerleşim yerinde de Kumuklar yaşamakta ve Mohaçkale, İzberbaş, Hasavyurt, Buynak, Derbent şehirlerinde de mevcuttur. En büyük grubu teşkil eden Merkezî Kumuklar, diğer gruplara nazaran tarihte çok daha fazla önemli rol oynamışlardır. Şamhallığı kuran grup bunlardır (4. bölüme bakınız). Buna mukabil, Güney Kumukları tarihte Haytak Utsmeleri tarafından yönetilmişler ve yakın zamana kadar kendilerini "Kumuk" olarak tanımlamamışlardır. Bunun yerine kendilerini yaşadıkları köylerin isimleriyle tanımlamışlardır. Dargılar, Lezgiler vs. gibi komşu halklar tarafından da Kumukların geriye kalanlarından farklı bir etnik grup olarak algılanmışlardır. Çeçenistan Kumukları, Grozny bölgesinin doğusundaki Gudermes ilçesinde yer alan Nogay Bozkırlarında yaşamaktadırlar. Ayrıca Kuzey Osetya'da Mozdok civarında da Kumuklar bulunmaktadır (Benzing 1959b: 392; Akiner 1986: 147; Barthold ve Kermani 1986: 381-382; Tavkul 2007: 186). Kumuklar; kuzeyden

© Ramazan ALPAUT

Nogaylar, batıdan Avarlar ve Dargılar, güneyden ise Tabasaranlar ve Azerbaycan Türkleri tarafından çevrelenmişlerdir (Aksoy 2002: 152-53).

Bir zamanlar Kuzey Dağıstan ve Hazar kıyı bölgelerindeki ovaların en büyük etnik grubu olan Kumuklar, ikinci bin yılın sonlarında %22'lik bir oranla kendi anavatanlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Avarları, Lakları ve Dargıları Kumuk bölgelerine yerleştiren Sovyet yöneticilerinin nüfus ve göç politikaları neticesinde Kuzey Dağıstan'ın etnik yapısını geri dönülmez bir şekilde değiştirmiştir (Tavkul 2002: 152-153).

2010 yılında Rusya Federasyonu'nun genelinde gerçekleştirilen nüfus sayımında, 503.060 kişi kendilerini Kumuk olarak kaydettirmişlerdir. Kumuklar bu sayımda Rusya Federasyonu'nun her yönetim biriminde temsil edilmişlerdir. Bunlardan 431.736 kişi Dağıstan'da yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Sırasıyla 12.221, 5.639 ve 1.801 kişiyle Kuzey Osetya Cumhuriyeti – Alanya, Çeçenistan Cumhuriyeti ve Stravrapol Krayı, Kafkasya'da diğer önemli Kumuk nüfusu barındıran yerlerdir. Daha önce kaydedilmiş olan (Bala 1940: 986) Kabardin – Balkar Cumhuriyeti'ndeki Kumuk varlığının 699 kişilik küçük bir topluluk olduğu görülmektedir. Sırasıyla 118 ve 264 kişilik nüfusla daha da küçük gruplar İnguşetya ve Karaçay-Çerkes Cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Kuzey Kafkasya Bölgesinin hemen yanı başındaki Federal Güney Bölgesinde de 5.378 kişilik bir nüfusla kayda değer bir Kumuk topluluğunun olduğu görülmektedir. Bunların 1.558 kişisi Astrahan Bölgesinde, 1.018 kişisi Volgograd Bölgesinde ve 1.511 kişisi de Rostov Bölgesinde meskündür. Bu nüfus sayımının Kumuklarla ilgili olarak ortaya koyduğu ilginç bir durum, nispeten yüksek Kumuk nüfusuna sahip Uzak Kuzey bölgeleridir. Sırasıyla Federal Ural Bölgesinde, Tümen Bölgesinde, Muhtar Hanti-Mansi Bölgesi – Yugra'da ve Muhtar Yamal-Nenets Okrugunda 19.078, 18.668 ve 4.466 Kumuk yaşamaktadır². Ayrıca 1992 yılında 50.000 kişi

² Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (ulaşım tarihi 1 Ocak 2015).

olduğu kaydedilen (Pekacar 1997: 2062) Kuzey Osetya ve Çeçenistan'daki Kumukların toplam nüfusunun büyük bir düşüş göstererek 17.860'a gerilediği görülmektedir.

Türkiye'de Tokat ilinin Üçgözen ve Kuşoturağı köyleri ile Sivas ilinin Yavu köyünde ve Çanakkale ilinin Biga ilçesine bağlı Akköprü, Doğancı, Aziziye ve Geyikkırı köylerinde de küçük Kumuk cemaatleri bulunmaktadır. Bu Kumuk toplulukları içerisinde dillerini ve kültürlerini en iyi koruyanlar Tokat ve Sivas'a bağlı köylerde yaşayan Kumuklardır. Bunlar, Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından mağlup edilmesinden sonra Osmanlı Devletine muhaceret eden Kumukların torunlarıdır (Pekacar 1997: 2062). İran ve Suriye'de de Kumuk topluluklarının yaşadığına dair kayıtlar mevcuttur (Aliyev: 1995: 69). Ancak bunların dil durumları ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değil.

4. Tarihî Arka Plan

Bir önceki bölümde kısa coğrafi tarifi verilen Kumuk anavatanı, Hun döneminden beri Türk halklarının ilgi alanına girmiştir. Başka bir ifadeyle, Avrasya bozkırlarından gelen Türk halkları; Bulgar, Hazar, Kuman-Kıpçak ve Moğol devirleri boyunca gelip yerleşmişlerdir (Johanson 2006: 164). Ancak yazılı kaynakların eksikliği, Kumukların erken tarihi ile ilgili pek çok iddianın ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bu iddialardan ikna edici olmayan ikisi, Kimek Konfederasyonunu oluşturan halklardan biri oldukları veya Topalardan geldikleridir (Erel 1961: 48). Bir diğer iddia, Kumukların, Hazar hâkimiyeti altında Kıpçak ve Oğuz boylarının kaynaşması neticesinde, yani Moğol istilası öncesinde bağımsız bir halk olarak ortaya çıktığıdır (Caferoğlu 1986: 51; Pekacar 1997: 2063). Kıpçak bağlantısı olan ikinci bir iddia, Kumukların doğrudan Kıpçakların ahfadı oldukları iddiasıdır (Bennigsen ve Wimbush 1986:169). Kumukların ortaya çıkmasında çeşitli Türk halklarını temel alan bu görüşlerin aksine, İbero-Kafkasyalı halkları temel alanlar da mevcuttur. Bu görüşlerden belki de en iddialısı Kumukların Kıpçaklar tarafından Türkleştirilmiş Kafkasya halkları, bilhassa Avarlar ve Dargılar, oldukları iddiasıdır (Wixman 1984: 115). Bu görüşe koşut bir diğer görüş, Kumuk kimliğinin 7. yüzyılda Hazar çağında oluşmaya başladığını ve Hazarlar, Kuman - Polovetsler ve Kıpçaklar gibi Türk halklarının dillerini yerli Kafkasya halklarına dayattığı 13. yüzyıla kadar sürecin devam ettiğini ileri süren iddiadır (Barthold ve Kermani 1986: 382; Shahrani 2001: 768). Benzer bir görüş, bölgenin Hazar İmparatorluğu tarafından istila edilmesiyle Dağıstan'ın ovalık kesimlerine sızan çok sayıda Türk topluluğunun dillerini bölgenin eski halklarına dayatmaları neticesinde, Kumukların bağımsız bir topluluk olarak daha 7. yüzyılda ortaya çıktığını ileri süren iddiadır (Adighe 1957: 103). Yine benzer bir varsayım, Kumukların Hazar Kağanlığının 10. yüzyılda çökmesinden sonra Dağıstan'a göç eden, Kıpçak - Kuman / Polovetsler başta olmak üzere, Türk halkları ile otokton Kafkasya halklarının karışımı neticesinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Akiner 1986: 147). Kumukların oluşumunda Kafkasya halklarına vurgu yapan bir diğer görüş, Türk unsuru olarak Kıpçaklara ilaveten Oğuzları da ekleyen iddiadır (Tavkul 2005: 29). Türk - Kafkasyalı ilişkisi bakımından daha yumuşak bir görüş, yerli halkların kendi dillerini muhafaza ettiklerini ve Türkçenin Kafkasya halklarına ikinci veya üçüncü dil olarak dayatıldığını ileri süren görüştür. Bu görüşte Kuman / Polovets - Kıpçak ve Hazar unsurlarının üzerine Moğol unsuru da eklenmiştir (Subhan 2001: 771).

Kafkasya yerlilerinin katkısı olsun veya olmasın, Kumuk etnisitesinin oluşumunda inkâr edilemez bir gerçek, Kıpçak unsurları ve Hazar bağlantısıdır. Her şeyden önce Kumuklar, Türkçenin Kıpçak deşışkelerinden birini konuşmaktadırlar. Ayrıca dillik deliller, Kumukların

atalarının Hazar devrinde bölgede bulunduğunu ispatlamaktadır. Zira bu delillerden, Arapçadan Kumuk Türkçesine kopyalanmış bazı verilerin Farsça üzerinden değil de doğrudan gündelik konuşma Arapçasından kopyalandığı anlaşılmaktadır (Pekacar 2006: 55-56). Ayrıca Kumukların Hazarların son başkenti olan Anci şehrini (Semender, günümüzde Mohaçkale), tarihî kültürel merkezleri olarak addettiklerini unutmamak gerekir (Aliyev 1995: 69; Doniyorova ve Toshtemirov 2004: 8). Gerçekten de Kumuklar arasında yaygın olan Anciname, Derbendname ve Karabudahkentname gibi edebî eserler, Hazar devri olaylarını canlandırmaktadır. Dillik verilerin ortaya koyduğu bir diğer gerçek ise Kumuk enik oluşumunda Oğuz etkisidir (Pekacar 1997: 2063). Ancak bu etkinin erken bir Kıpçak – Oğuz karışımının bir sonucu mu yoksa daha geç bir Azerbaycan – Osmanlı etkisinin bir sonucu mu olduğu meselesi ayrı bir tartışma konusudur.

Kumukların bilinen ilk siyasi oluşumu, sadece Kumukları değil, diğer Kuzey ve Doğu Dağıstan halklarını da bünyesinde bulunduran bir beylik olan Şamhallık'tır. 17. yüzyılın meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, bu beylik tarafından yönetilen toprakları “Kumuğistan” ve “Dağıstan-ı Kumuk” şeklinde adlandırmıştır (Kurtuluş 2002: 372). Başlarda Şamhallık'ın yönetim merkezi Lak (yani Kazikumuk) bölgesindeki dağlık arazide idi. Ancak 1578'de Şamhal Çoban'ın ölümünden sonra, oğlu Sultan But'a Lakların biat etmeği reddetmeleri üzerine, beyliğin merkezi Kumuk arazisindeki Buynak (eskiden Temir-Han Şura) şehrine taşınmıştır. 1640'tan sonra ise yönetim merkezinin yeri Tarki olarak değiştirilmiştir (Barthold ve Bennigsen 1986: 87; Akiner 1986: 147-148). Şamhallık'ın bu erken devri tartışmalı bir meseledir. Bir Lak beyliği ve Kumukların da bu beyliğin bir parçası olduğu addedilmektedir. Şamhal Çoban'ın oğulları arasındaki mücadelede önemli bir rol oynamaları sebebiyle, Kumukların beyliğin merkezi Buynak'a taşındıktan sonra yönetimi ele geçirdikleri iddia edilmektedir. Bu görüşü savunanlar, Kumuk Şamhallığı'nın kurucusu olarak Şamhal Çoban veya oğlu Sultan But'u görmektedirler (Bala 1940: 978; Erel 1961: 49-50; Pekacar 1997: 2063; Subhan 2001: 771-772). Şamhalların Altın Ordu hanlarının soyundan gelmiş oldukları bir diğer iddiadır (Tavkul 2005: 29). Son olarak bir diğer görüş ise Şamhalların Dağıstan'ı Moğol devrinden beri yönettikleri ve Altın Ordu Hanları tarafından kendilerine Moskova prensleri gibi *baskak* “vergi toplayıcı” yetkisiyle yönetici unvanı verildiği iddiasıdır (Lemerrier-Quelquejay 1992: 32).

Tarki Şamhallığı Dağıstan'daki en güçlü siyasi oluşum hâline gelmiş ve Kuzey Dağıstan'ın büyük bölümünü yönetmiştir. Yarı bağımsız Enderi, Aksay, Kosteko, Bammatulah, Buynak vs. Beylikleri hep Tarki Şamhalı'nın akrabaları tarafından yönetilmiştir (Bennigsen ve Wimbush 1986: 170; Barthold ve Kermani 1986: 382). Ancak bu beyliklerin Tarki Şamhallığı altındaki birliği şüpheli bir meseledir. Zira birbirleri ile sürekli savaştıkları ve ancak dışarıdan bir tehlike geldiği zaman birleştikleri yönünde kayıtlar mevcuttur (Lemerrier-Quelquejay 1992: 32-33). Ruslara karşı birleşerek 1568, 1590 ve 1604 yıllarında Osmanlılarla birlikte onları mağlup etmişler ve geçici olarak bölgeden çıkarmışlardır. Ayrıca Doğu Kafkasya'da güçlü Kabartey beylerinin yayılmalarını engellemişlerdir. Ancak bu beylerle ve Gürcülerle uzun süren düşmanlıklar, neticede, 17. yüzyılda Şamhallık'ın güç kaybetmesine sebep olmuştur. İlk olarak Kumuklarla meskûn olan Terek ev Sulah nehirleri arasındaki bölgeler, sonra da Dargi ve Laklarla meskûn bölgeler kaybedildi (Barthold ve Kermani 1986: 382; Subhan 2001: 772; Tavkul 2005: 29).

Şamhallar, Ruslarla sıkı diplomatik ilişki içerisinde olmalarına ve resmen Moskova'nın vasalı olmalarına rağmen, var olduğu sürece Safevileri egemen güç olarak tanımışlar ev 16.-18. yüzyıllar arasında Osmanlı Türkleri ile sıkı müttefik olma konusunda ısrarcı olmuşlardır. 1725

yılında, Şamhallık arazisi üzerinde Ruslar tarafından Mehtulin ve Bammatulah Hanlıkları kurulmuş, 1765 yılına gelindiğinde ise Şamhallık'ın elinde toprak olarak Hazar kıyısı boyunca bir şerit kalmıştır. Yine de 1813'te Gülistan Anlaşması ile Dağıstan resmen Ruslara bırakıldıktan sonra bile şamhallar, Kumukların yöneticileri olarak kalmışlardır. 1859 yılında, Şeyh Şamil tarafından yönetilen mücadelenin bastırılmasından sonra, Kumuklar, Dağıstan halklarının geriye kalanları gibi Rus İmparatorluğuna dâhil edildiler ve bölge Çarlığın askerî bir valisi tarafından yönetilen bir yönetim birimi hâline getirildi. Şamhallık, resmen ilga edilip Temir-Han Şura ilçesine dâhil edildiği 1867 yılına kadar ismen yaşadı (Barthold ve Kermni 196: 382; Akiner 1986: 148). Sadece Kuzey Kumuklarının Şeyh Şamil'in mücadelesine katıldığı, Merkezî Kumukların Ruslarla işbirliği yaparken Güney Kumuklarının tarafsız kaldığına dair kayıtlar mevcuttur (Bennigsen ve Wimbush 1986: 170).

Usul-ı Cedid okullarında eğitim alan Kumuk aydınları, Rus İhtilali zarfında ve sonrasında millî hareketin başını çekmişler, 1917'de Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı mücadelesinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Tersk Dağıstan, Güneydoğu Birliği ve Demokratik Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nde çok etkin unsurlar olarak yer almışlardır. Bakü, Kazan ve Kırım merkezli Türkçü hareketlerin etkisi altında olup sosyalistlere ve Dağıstan'da İslami yapının güçlendirilmesini savunan muhafazakârlara karşı, Dağıstan'da Türklüğün pekiştirilmesini savunmuşlardır. 1918'in mayısında bağımsızlığını ilan eden Demokratik Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nde başbakanlık, meclis başkanlığı, içişleri bakanlığı, dışişleri bakanlığı, savunma bakanlığı ve maliye bakanlığı hep Kumuklar tarafından yürütülmekte idi. 1921 yılında Kızıl Ordu'nun ülkeyi işgal etmesinin ardından, bağımsız Kuzey Kafkasya devleti ortadan kaldırıldı ve

Dağıstan Sovyetler Birliği içerisinde muhtar bir cumhuriyet hâline getirildi (Karaçaylı 1964: 81; Barthold ve Kermani 1986: 382; Kurtuluş 2002: 372; Tavkul 2007: 186).

Sovyet dönemi boyunca tatbik edilen politikalar, sadece Kumukların Dağıstan toplumu içerisindeki hâkim etnik unsur olma özelliklerini kaybetmelerine sebep olmamış, Kumuklara kendi bölgelerinde ağır demografik ve iktisadi darbeler indirmiştir. Bilhassa 1944-1988 yılları arasında uygulanan göç politikalarının sonucunda, Kumuklar kendi bölgelerinde azınlık durumuna düşmüşlerdir. 1944'te, Mohaçkale çevresindeki köylerden 10.000 civarında Kumuk, Çeçenistan'a, Orta Asya'ya sürülen Çeçenlerin yerine zorla göç ettirilmiştir. Takip eden zaman dilimi içerisinde, 1988 yılına kadar, Lakların, Avarların, Dargıların ve Tabasaranların Kumuk Ovasına yerleştirilmeleri sonucunda, ovaların fazla kalabalıklaşması sebebiyle bölgede çevre felaketlerinin yanında etnik çatışmalar da meydana gelmiştir. Sistemik göç politikalarının bir sonucu olarak Avarlar ve Dargılar başkent Mohaçkale'de hâkim etnik unsurlar hâline gelmişler ve bunun neticesinde de ülkede siyasi ve iktisadi gücü ele geçirmişlerdir. Sosyoekonomik çıkarları Avarlar ve Dargılarınkilerle örtüşen Laklar da bu iki etnik gruba katılarak ülkede yönetici elit bir sınıf oluşturmuşlardır. Bu üç parçalı yönetici sınıf, ülkenin geriye kalan milliyetleri üzerinde etnik baskı oluşturmuşlardır. Kumuklar ve Lezgiler, bu durumdan bilhassa etkilenmişlerdir. Kumuklar, 1991 yılından beri, baskılara karşı *Tenglik* "eşitlik" adlı bir teşkilatın etrafında örgütlenmişler ve Dağıstan sınırları içerisinde muhtar bir Kumuk bölgesi oluşturulmasını talep etmektedirler. Etnik gerginlik ülkede silahlı çatışmaya dönüşmüş, ancak hükümet tarafından bir Kumuk'un adalet bakanı olarak atanmasıyla yaygınlaşmadan bertaraf edilmiştir. 1992 yılının ağustos ayında, Tenglik hareketi Kumuklar arasında bir plebisit düzenlemiş ve Dağıstan sınırları içerisinde kendi kendini yöneten bir Kumuk bölgesinin oluşturulması yönünde oy kullanmıştır. Aynı yılın kasım ayında ise Tenglik, Dağıstan Halkları Kongresini düzenlemiş ve bu kongrenin sonucu olarak Umum Dağıstan Halkları Konsülü kurulmuştur. 1994 yılında, hükümet desteğiyle Millî Kumuk Kongresi isimli alternatif bir Kumuk teşkilatı kurulmuştur. Ancak Kumukların büyük çoğunluğu Tenglik etrafında toplanmaya devam etmişlerdir. 1994 yılında, Tenglik, Kumuk Halk Hareketinin Dördüncü Kongresini gerçekleştirerek Dağıstan ve Rusya Federasyonu içerisinde özyönetim konusundaki kararlılıklarını tekrar etmişlerdir. İlâveten, Kumuk halkının sosyoekonomik durumunun geliştirilmesi, zorla göç ettirilmiş Kumukların geri dönmeleri veya durumlarını iyileştirilmesi, bazı Kumuk köylerinin yeniden kurulması, bir Kumuk üniversitesinin kurulması ve Çeçenistan ve Kuzey Osetya'daki Kumukların sorunları ile ilgilenmek gibi bir dizi faaliyeti içeren bir hareket planı oluşturulmuştur (Tavkul 2002: 150-155; Kurtuluş 2002: 372; Tavkul 2005: 32-33). Sovyet dönemi boyunca ve sonrasında uğramış oldukları kayıplara rağmen, Tenglik hareketinin Dağıstan Halkları Kongresini toplaması ve bu kongrede umumi bir konsülün kurulmuş olması, Kumukların ülkenin geleceğinin şekillenmesinde daha oynayacak önemli rollerinin olduğunu göstermektedir.

5. Yazım

Kumuk dilinin bir yazılı dil olarak ilk kez Hristiyan misyonerleri tarafından 1810-1816 yıllarında kullanıldığına dair kayıtlar mevcuttur (Bozkurt 1992: 377). Ancak bu dil, Nogayca ve Kumukçanın Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri ile karışımından ibaretti. Bu yüzden, Kumuk edebî dilinin başlangıcı olarak 20. yy.'ın başlarında Abusupyan Akayev'in Magyarov Matbaasında bastırıldığı edebî malzemenin dili kabul edilmelidir. Temeli Kumuk ozan Yırçı Kazak tarafından

atılan bu dil de Tatar ve Azerbaycan Türkçelerinin etkisi altında idi (Eren 1975: 347-48; Pekacar 1997: 2064).

1921 yılında ıslah edilen Arap alfabesi, 1928 yılına kadar Kumuk Türkçesinin yazımı için kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren on yıl Latin alfabesi kullanılmış ve 1938’de, Sovyetler Birliği’ndeki geriye kalan Türk değişkeleri gibi Kiril temelli bir alfabe oluşturulmuştur (Akiner 1986: 151; Berta 1998: 304; Pekacar 2007: 944).

Kiril temelli Kumuk alfabesinin bünyesinde bulunan bazı karmaşıklıklar, bazı bilim adamlarının bu alfabeği Kiril temelli alfabelerinin en kullanışsız ve çetrefilli olanı olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur (Pekacar 2007: 944). ж harfi hem *c* hem de *j* seslerini karşılarken в harfi Rusçadan kopyalanmış kelimelerde *v* sesini, Kumuk Türkçesi kelimelerde ise *w* sesini karşılacaktır. *y* sesi birkaç şekilde yazılmaktadır. *i* ve *ı* seslerinden önce ѥ harfi ile gösterilmektedir. Diğer seslerle birleşimi ise şu şekildedir: *e = ye*, *я = ya*, *ë = yo*, *yö*, *ю = yu*, *yü*. *ë* harfi, ayrıca ünsüzlerden sonra *ö* sesini göstermek için de kullanılmaktadır. Aynı şekilde ю harfi de ünsüzlerden sonra *ü* sesini göstermek için kullanılmaktadır. Diğer yerlerde *ö* ve *ü* sesleri sırasıyla оь ve уь harfleriyle gösterilmektedir. *k* ve *g* seslerinin ince ve kalın şekilleri için ayrı ayrı harfler bulunmaktadır. *k* sesinin ince ve kalın şekilleri sırasıyla к ve кь harfleriyle, *g* sesinin ince ve kalın şekilleri ise sırasıyla г ve гь harfleriyle gösterilmektedir (Örnekler ve ayrıntılar için Tablo 1’ bakınız).

Table 1: Kiril temelli Kumuk alfabesi³.

Kiril		Latin	Açıklamalar			
Büyük	Küçük			Kiril	Latin	Türkiye Türk.
А	а	a		АТА	ata	baba
Б	б	b		БИР	bir	bir
В	в	v w	Rusça kelimelerde Kumukça kelimelerde	ВАЗА ТАВ	vaza taw	vazo dağ
Г	г	g		ГЕМЕ	geme	gemi
Гъ	гъ	ğ	Hem sürekli ğ Hem süresiz kalın g	АГЪУ АЧГЪЫЧ	ağu açğıç	zehir anahtar
Гь	гь	h		АГЪЛЮ	ahlü	aile
Д	д	d		ДАВ	daw	savaş
Е	е	ye- ye- -e	Kelime başında Hece başında Ünsüzlerden sonra	ЕТТИ ИЕРМЕК ЕЛКЕН	yetti yermek yelken	yedi takip etmek yelken
Ë	ë	yo- yo- yö- -ö	Kelime başında Hece başında Kelime başında Ünsüzlerden sonra	ËЛДАШ САМОЛËТ ËТЕЛ ГËЗ	yoldaş samolyot yötel göz	yoldaş uçak öksürük göz
Ж	ж	c- -j- j	Kumukça kelimelerin başında Kumukça kelimelerde iki ünlü arası Rusça kelimelerde	ЖАН АЖАЙЫП ЖУРНАЛ	can ajayıp jurnal	can acayıp dergi
З	з	z		ЗАМАН	zaman	zaman
И	и	i		ИШЧИ	işçi	işçi
Й	й	y		ЙИМИК	yimik	gibi
К	к	k		КИМ	Kim	kim
Къ	къ	q		КЪАР	qar	kar
Л	л	l		ЛАКЪЫР	laqır	söz
М	м	m		МЕН	men	ben

³ Pekacar, Çetin “Kiril Harfli Kumuk Türkçesi Alfabesi”. <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumalfa.htm> (07.01.2015).

Н	н	n		НАСЛУ	naslu	nesil
НГ	нг	ng/ñ		ОНГ	oñ	sağ (yön)
О	о	o		ОН	on	on
Об	об	ö	Sadece kelime başında	ОБРНЕК	örnek	örnek
П	п	p		ПИКИР	pikir	fikir
Р	р	r		РУГЪ	ruh	ruh
С	с	s		СЕН	sen	sen
Т	т	t		ТАШ	taş	taş
У	у	u		УЛЛУ	ullu	büyük, ulu
Уь	уь	ü		УЬЙСЮЗ	üysüz	evsiz
Ф	ф	f		ФАБРИК	fabrik	fabrika
Х	х	x		ХАБАР	xabar	haber
Ц	ц	ts	Sadece Rusça kelimelerde	ЦЕНРТ	tsentr	merkez
Ч	ч	ç		ЧАБАКЪ	çabaq	balık
Ш	ш	ş		ТИШ	Tiş	diş
Щ	щ	şç	Sadece Rusça kelimelerde	ЯЩИК	yaşçık	kutu
Ъ	ъ	''	Sertleştirme işareti Kesme işareti	АТЪЁКЪ ШИЪРУ	at''yoq şi''ru	guguk kuşu şiir
Ы	ы	ı	Kelime başı hariç	ТЫШ	tış	diş
Ь	ь	'	İnceltme işareti	ГЁЗЪЯШ	göz'yaş	gözyaşı
Э	э	e	Sadece kelime başında	ЭМЕН	emen	meşe
Ю	ю	yu- yu- yü- yü- -ü-	Kelime başında Hece başında Kelime başında Hece başında Ünsüzlerden sonra	ЮЛДУЗ ОЮН ЮК МЮЮЗ ТЮЛКЮ	yulduz oyun yük müyüz tülkü	yıldız oyun yük boynuz tilki
Я	я	ya-	Kelime ve hece başında	ЯЯКЪ	yayaq	yanak

6. Dil

a. Kumuk Dilinin Türkçe İçerisindeki Yeri

Kumuk dili, genel Türkçe içerisinde pek çok şekilde tasnif edilmiştir. Radloff, o zaman yeterince araştırılmadığını ifade ettiği Kafkas şiveleri altında tasnif etmiştir (Arat 1987: 96). Räsänen (Arat 1987: 146) tarafından Kuzeybatı Türkçesi altına, Benzing (1959a: 1-5; 1959b: 391) tarafından ise Kuzey Kuzeybatı Türkçesi veya Kuzey (Kıpçak – Kuman dilleri) Türkçesinin Karadeniz – Hazar alt grubu altına yerleştirilmiştir. Kumuk dilini, Kuzeybatı veya Kıpçak grubunun Karadeniz – Hazar alt grubuna yerleştiren bir diğer bilim adamı Menges'tir (1959: 5-8; 1968: 60-61). Samayloviç ve Arat (1987: 108 ve 146) tarafından *tav* grubunda (ayrıca Kıpçak veya Kuzeybatı grubu), Ligeti (Arat 1987: 116) ve Pope (1965: 33-36) tarafından Kıpçak grubunda, Doerfer (1987: 105; Doerfer vd. 1971: 175-181) tarafından *tawlı* (Kıpçak) grubunda ve Baskakov (Akiner 1986: 150) tarafından Kıpçak grubunun Kıpçak – Polovets alt grubunda değerlendirilmiştir. Ayrıca Kıpçak grubunun Kıpçak – Oğuz alt grubunda tasnif edilmiştir (Barthold ve Kermani 1986: 382). Yakın zamanda ise Karaçay- Balkar, Kırım Tatar ve Karaim dilleri ile birlikte Kuzeybatı (Kıpçak) grubunun Batı Kıpçak alt grubunda sınıflandırılmıştır (Johanson 1998: 82-83; Berta 1998: 301). Görüldüğü üzere bilim adamları Kumuk dilinin bir Kıpçak değişkesi olduğu konusunda hemfikirdirler. Kumuk Türkçesinin Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Karaim dilleri ile olan yakınlığı üzerinde fikir birliği olan bir diğer konudur. Fikir ayrılığı hangi alt kol altında tasnif edileceği konusundadır. Bu farklılığın sebebi, konuşurlarının coğrafi konumu sebebiyle Azerbaycan Türkçesi (ve eskiden muhtemelen Türkiye Türkçesi) başta olmak üzere, Oğuz Türkçesi ile olan yakın temasıdır. Kumuk dili, ses ve biçim bakımından Oğuz tipi Türk lehçeleri ile benzerlikler göstermektedir (aşağıya bakınız). İlave olarak Kumuk

Türkçesinde bazı Doğu Türkçesi (yani Çağatay Türkçesi) etkileri olduğu da farz edilmektedir (Benzing 1959b: 392).

b. Kumuk Diyalektolojisi

Kumuk Türkçesinin genel olarak ses, biçim ve sözcük seviyesinde farklılıkları olan üç ayrı diyalektinin olduğu kabul edilmektedir: Kuzey veya Hasavyurt Diyalekti, Merkez veya Buynak Diyalekti ve Güney veya Haydak Diyalekti. Kuzey Diyalekti; Hasavyurt, Aksay, Enderi, Kostek, Samhalyangiyurt, Babayurt, Hamamatyurt ve Botayurt dâhil Mohaçkale çevresinde konuşulmaktadır. Merkez Diyalekti; Halimbekavul, Atlanavul, Kafir-Kumuk, Kazanişçi,

Buglen, Kapçığay, Cüngütey, Erpeli dâhil Buynak (Temirhanşura) civarında konuşulmaktadır ve Kuzey Diyalektinden biraz farklıdır. Güney Diyalekti ise Macalis, Kayakent, Yangikent ve Başlıkent'i çevreleyen Derbent'te Haydak bölgesinde konuşulmaktadır. Haydak diyalekti, yazı diline en uzak diyalektir (Benzing 1959b: 392; Bala 1977: 988; Akiner 1986: 150; Berta 1998: 316; Tekin ve Ölmez: 2003; 115; Tavkul 2005: 32; Pekacar 2007: 944). Kumuk yazı dilinin bu diyalektlerin hangisini temel aldığı konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar Hasavyurt Diyalektini öne sürerken (Benzing 1959b: 392; Tavkul 2005: 32) bazıları Buynak Diyalektini ileri sürmekte (Tekin ve Ölmez: 115), bazıları ise her iki diyalektin yazı dilinin temelini oluşturduğunu düşünmektedir (Barthold and Kermani 1986: 382; Akiner 1986: 150; Berta 1998: 316; Pekacar 2007: 944). Ancak günümüze kadar Kumuk diyalektleri üzerine en geniş çalışmayı yapmış olan Ölmesov (1997: Uyanık 2002'den alıntı) Kumuk diyalektlerini beş grup altında tasnif etmiştir: 1) Alhocakent, Başlıkent, Kayakent, Tümen, Ullubiyavul, Hüsemikent, Otamış, Yanısultanyurt'ta konuşulan Haydak grubu, 2) Buklenyurt, Gelinsky, Cüngütey, Kakaşura ve Karabudahkent'te konuşulan Podgornogo grubu, 3) Buynak, Kazaniş, İşgartı, Targu ve Erperi'de konuşulan Buynak grubu, 4) Babayurt ve Hasavyurt'ta konuşulan Hasavyurt grubu, 5) Bammatyurt, Boraganavul ve Kızılyar'da konuşulan Terski grubu. Meseleyi ses yapısı bakımından inceleyen daha yeni bir çalışmada, bu beş grup iki ana grup şeklinde tasnif edilmiştir: Kuzey Ana Grubu ve Güney Ana Grubu. Buynak, Hasavyurt ve Terski grupları Kuzey Ana Grubu altına yerleştirilirken Haydak ve Podgornogo grupları Güney Ana Grubu altına yerleştirilmiştir (Uyanık 2002: 248-249). Uyanık ayrıca Kumuk yazı dilinin temel aldığı diyalekt konusundaki karışıklığın önceki sınıflandırmalarda diyalektler arası ayırt edici özelliklerin belirgin olmamasından kaynaklandığını açık açık belirtmekte ve yazı dilinin temelini Kuzey Ana Grubu olduğunu ileri sürmektedir. Bu tatmin edici çözüm önerisine ilave olarak Kumuk yazı dilinin diyalektik hususiyetleri ile ilgili olarak bahsedilmesi gereken bir nokta daha var. 19. yy.'da Arap alfabesi ile oluşturulan Kumuk yazı dilinin Hasavyurt diyalektini temel aldığını belirten kayıtlar mevcuttur (Barthold and Kermani 1986: 382). Pek muhtemeldir ki bu eski bilginin kullanımı bu konudaki karışıklığa katkıda bulunmaktadır.

c. Ses Bilgisi

Kumuk Türkçesinin ünlü sisteminde /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /o/, /u/, /ü/ olmak üzere sekiz sesbirimi bulunmaktadır. Alfabe olmamasına rağmen, /a/ sesbiriminin ön damak ünsüzleri ile hece oluştururken veya ince ünlü tarafından takip edildiğinde kullanılan *ä* şeklinde bir ince türü vardır: *ärek* ‘uzak’, *äriw* ‘iyi’, *käma* ‘tereyağı’. Ayrıca, Arapça kökenliler başta olmak üzere, yabancı kökenli bazı kelimelerde de bu ses işitilmektedir: *äsär* ‘eser’, *därs* ‘ders’, *mäläket* ‘memleket’. Yine alfabe gösterilmeyen bir durum, /e/ sesbiriminin kelime içindeki yerine göre *e* veya *é* şeklinde telaffuz edilmesidir. *É* sesi *béremen* ‘veririm’ veya *gîételer* ‘giderler’ gibi birincil köklerde bulunabilirken *e* sesi ilk heceden sonraki hecelerde mevcuttur. Kalın bir yuvarlak ünlü olan /o/, kelime başında *u^o* şeklinde telaffuz edilmektedir: *u^onda* ‘orada’, *u^ot* ‘ateş’. /ö/ ve /ü/, ön damak ünsüzleri /g/ ve /k/ ile hece oluşturdukları zaman yarı kalınlaşarak *ó* ve *ú* şeklinde telaffuz edilir: *kókürek* ‘göğüs; meme; verem’, *kómek* ‘yardım’, *kúrçü* ‘kaynak, temel’, *g^uóñül* ‘gönül’, *ög^uúz* ‘öküz’. Eski uzun ünlüler Kumuk Türkçesinde korunmamıştır. Ancak *bîz* ‘biz (alet)’ ile *biz* ‘biz (zamir)’ gibi bazı tek heceli kelimeler arasında bir yarı uzun ünlü farkı mevcuttur. Ayrıca *bāw* ‘korkuluk; gulyabani, umacı’, *inşallah* ‘inşallah’, *tabî* ‘doğal, tabî’ gibi yabancı kökenli kelimelerde de uzun ünlüler bulunur. Yabancı dillerde kopyalanmış bazı kelimelerde ikiz ünlüler de bulunmaktadır: *biolog* ‘biyolog’, *dua* ‘dua’, *geograf* ‘coğrafyacı’, *kiosk* ‘kulübe, küçük dükkân’, *maîşat* ‘geçim parası, maîşet’, *raiyyat* ‘tebaa’, *şariat* ‘şeriat’ (Berta 1998: 301; Pekacar 2007: 946-47).

Kumuk Türkçesindeki ünsüz sesbirimleri ise /b/, /v/, /w/, /g/, /h/, /d/, /c/, /j/, /z/, /y/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /t/, /f/, /x/, /ts/, /ç/, /ş/, /şç/ şeklindedir. Süreksiz, patlayıcı, tonlu bir çift dudak ünsüzü olan /b/, kelime ve hece sonlarında yalnızca başka dillerden kopyalanmış kelimelerde mevcuttur. Arapça ve Farsçadan kopyalanmış kelimelerde, hece ve kelime sonunda umumiyetle *p* olmuştur, ancak *abdal* ‘aptal; münzevi’, *ibtidai* ‘başlangıç, ilk; iptidai’, *mağrib* ‘batı’ gibi birkaç kelimedede, hece ve kelime sonunda korunduğu görülür.

/v/ ve /w/ alfabe aynı harfle gösterilmektedir. /v/, sürekli ve tonlu bir diş-dudak ünsüzüdür ve *alfavit* ‘alfabe’, *arxiv* ‘arşiv’, *vağon* ‘vagon’ gibi Rusçadan kopyalanmış kelimelerde bulunmaktadır. /w/ ise *wak^ti* ‘vakit’, *awaz* ‘avaz, ses’, *bawur* ‘karaciğer’, *haw* ‘av’ gibi, Arapça ve Farsçadan kopyalananlar dâhil asli kelimelerde bulunmaktadır.

/g/ sesbiriminin *g*, *ğ*, *ğ*, *ğ* ve yuvarlak ünlülerden önce *g^u* olmak üzere, beş şekli vardır. Asli olarak süreksiz ve tonlu bir ön damak ünsüzü olan *g* sesinin birlikte kullanıldığı ünlülere göre teşekkül noktası da değişmektedir. İnce düz ünlülerle hece oluşturduğu zaman ön damak sesidir: *geçe* ‘gece’, *giççi* ‘küçük’, *segiz* ‘sekiz’. İnce yuvarlak ünlülerle hece oluşturduğu zaman, teşekkül noktası orta damağa kayar: *g^uóñül* ‘gönül’, *g^uóz* ‘göz’. /g/, sadece Rusça, Arapça ve Farsçadan kopyalanmış kelimelerde kalın ünlülerle hece oluşturur. Rusçadan kopyalanmış kelimelerde, kalın ünlülerin yanında bir art damak ünsüzü gibi telaffuz edilir: *mağazin* ‘mağaza, dükkân’, *vağon* ‘vagon’. Arapça ve Farsçadan kopyalanmış dildeki daha eski alıntı kelimelerde damağın arka kısmında değil, ortasında telaffuz edilir: *g^uúnah* ‘günah’, *g^uógan* ‘çakaleriği’. /g/ tonsuz ünsüzlerden sonra kullanıldığı zaman tonsuzlaşır, ancak bu yazımda gösterilmez: *getgen* ‘gitmiş’ (telaffuz: *getken*), *içgen* ‘içmiş’ (telaffuz *içken*). /g/ kelime sonunda sadece Rusçadan kopyalanmış kelimelerde bulunmaktadır: *biolog* ‘biyolog’, *ideolog* ‘ideolog’. Kumuk Türkçesi, Kıpçak türü bir lehçe olmasına rağmen, kelime başında /g/’nin kelime başında bulunması bakımından Oğuz lehçelerine benzemektedir: *game* ‘gemi’, *gemik* ‘kıkırdak’, *geñeş* ‘müşavere’. *ğ*,

sızıcı ve tonlu bir art damak ünsüzüdür. İnce ünlülerle hece oluşturamaz ve tonsuz ünsüzlerden

sonra telaffuzda tonsuzlaşır, ancak bu yazımda gösterilmez: *açğan* 'açmış' (telaffuz: *açkan*), *tutğan* 'tutmuş' (telaffuz: *tutkan*). *ğ* kelime başında ve sonunda bulunmaz. Hece sonlarında ise sadece Arapça ve Farsçadan kopyalanmış kelimelerde bulunabilir: *astağpirulla* 'estağfurullah', *mağrib* 'batı'.

Nefesli, sızıcı ve tonsuz bir gırtlak ünsüzü olan /h/, hem kalın hem de ince ünlülerle hece oluşturabilmekte ve kelimelerde her yerde bulunabilir: *hakıl* 'akıl', *ahlü* 'aile', *albah* 'ebleh, ahmak'.

Süreksiz veya patlayıcı ve tonlu bir ünsüzü olan /d/, tonsuz ünsüzlerden sonra tonsuzlaşarak *t* sesine dönüşür, ancak bu yazımda gösterilmez: *açdı* 'açtı' (telaffuz: *açtı*), *getdi* 'gitti' (telaffuz *getti*), *atdan* 'attan; addan' (telaffuz: *attan*). Kumuk Türkçesi, Kıpçak türü bir lehçe olarak kelime başındaki *t*- sesini çoğunlukla korumuştur. Ancak birkaç kelimedede bunların *d*- sesine dönüştüğü görülür: *dağı* 'tekrar, yine', *dağıl*- 'yıklamak; dağılmak', *damğa* 'nokta, benek, leke; *damga*', *deñiz* 'deniz' vs. /d/ yalnızca kopyalanmış kelimelerde sonda bulunur: *tselluoid* 'selüoit', *kod* 'kod', *limonad* 'limonata', *murid* 'mürit'.

/c/, süreksiz, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür ve iki ünlü arasında sızıcılaşarak *j* olarak telaffuz edilir. Kelime başı *y*- > *c*- değişiminde Kumuk Türkçesi *y*- sesini tercih eder. Ancak, yine de kelime başında *y*- > *c*- değişiminin bazı kelimelerde meydana geldiği görülmektedir: *cıy*- 'toplamak, biriktirmek', *cuw*- 'yıkamak', *cirgen*- 'iğrenmek' gibi. Asli kelimelerde, *cağilla*- 'cıldamak, cıldışamak' gibi birkaç yansıma sözcük dışında kelime başında bulunmaz. *ilac* 'derman, çare', *muhtac* 'muhtaç', *tac* 'taç' gibi kopyalanmış kelimelerde, kelime ve hece sonunda bulunabilir. *j*, sürekli ve tonlu bir diş-damak ünsüzüdür. Yalnızca Rusçadan kopyalanmış kelimelerde bulunur: *jandarm* 'jandarma', *bağaj* 'bagaj'.

/z/; sızıcı, tonlu bir düş ünsüzüdür ve Türkçe kökenli kelimelerde, sadece yansıma kelimelerde kelime başında bulunabilir: *zarlanmaq* 'şikâyet etmek, sızlanmak', *zañrlatmaq* 'çınlatmak, tınlatmak'. Kelime içinde ve kelime sonunda sıkça bulunur: *buzaw* 'buzağı', *xunduz* 'kunduz'.

Akıcı-süreklili bir damak ünsüzü olan /y/ sesinin teşekkül noktası, birlikte hece kurduğu ünlüye göre ön damak veya arka damak olarak değişebilir. Kelimelerde mevkide bulunabilir: *yañur* 'yağmur', *ayuw* 'ayı', *bay* 'zengin'. Kumuk Türkçesi, kelime başında *y-* > *c-* değişiminde umumiyetle *y-* sesini tercih eder.

/k/ sesbiriminin sırasıyla biri ince biri kalın olmak üzere, *k* ve *q* biçiminde iki şekli vardır. *k*, süreksiz, patlayıcı ve tonsuz bir ön damak ünsüzüdür. Genelde ince ünlülerle hece kurar, ancak *akkordeon* 'akordeon', *damahkar* 'tamahkâr, açgözlü', *doktor* 'doktor' gibi kopyalanmış kelimelerde kalın ünlülerle de hece kurduğu görülür. İnce yuvarlak ünlülerin yanında teşekkül noktası damağın ön tarafından ortasına kayar ve ünlü de kalınlaşır: *kökürek* 'göğüs; meme; verem', *kómek* 'yardım', *kûrçü* 'kaynak, temel'. Kumuk Türkçesini diğer Kıpçak lehçelerinden ayıran en ayırıcı hususiyet kelime başında *k-* sesinin tonlularak *g-* olmasıdır. Bu sebeple kelime başında *k-* sesi asli kelimelerde çok sık görülmez. *q* sesi, süreksiz, patlamalı ve tonsuz bir artdamak ünsüzüdür. Birkaç istisna dışında neredeyse her zaman kalın ünlülerle hece kurar: *munafiq* 'münafık; riyakâr; hain', *iq* 'sığınak; barınak'. Ağzılarda *q^h* biçiminde nefesli şekli de bulunmaktadır.

/l/; akıcı, tonlu ve ön damaksıl bir avurt ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir. Kelime başında sadece kopyalanmış kelimelerde bulunur: *lampa* 'lamba', *leksika* 'kelime hazinesi', *lötü* 'hilekâr, dolandırıcı'. Kelime ortasında ve sonunda sıkça kullanılır: *maylı* 'yağlı', *ölçe-* 'ölçmek, tartmak', *qıl* 'saç teli; kıl; tel'.

/m/; akıcı, tonlu bir çift dudak ve burun ünsüzüdür. Türkçe kökenli kelimelerde kelime başında asli olarak bulunmamaktadır, ancak kelime ortasında ve sonunda yaygın bir şekilde bulunur: *qomuz* 'üç telli çalgı', *ölüm* 'ölüm'.

/n/; akıcı, tonlu bir diş ve burun ünsüzüdür. Türkçe kökenli kelimelerde asli olarak kelime başında bulunmaz, ancak kelime ortasında ve kelime sonunda yaygın bir şekilde mevcuttur: *eneçi* 'ebe', *aldın* 'önce; evvel', *biçen* 'ot'.

/ñ/; akıcı, tonlu bir damaksıl burun ünsüzüdür. Kelime başında bulunmaz. Ayrıca kök ve gövdelerde ünsüzlerden sonra gelen hece başlarında bulunmaz. Geriye kalan yerlerde de seyrek: *g^uóñül* 'gönül; kalp, yürek', *mañalay* 'alın', *qoñur* 'boz; kestane rengi', *miñ* 'bin' vs.

/p/; süreksiz, patlamalı, tonsuz bir çift dudak ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir ve kelimenin her yerinde bulunur: *paqır* 'fakir; zavallı', *pusğun* 'pusu', *öpke* 'akciğer' sebep 'sebepl'. Ağzılarda *p^h* biçiminde nefesli şekli de mevcuttur.

/r/; tonsuz, ön damaksıl ve titretilen bir akıcı ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir ve sadece kopyalanmış kelimelerde başta bulunabilir. Kelime ortasında ve sonunda yaygın bir şekilde bulunur: *rahmu* 'merhamet', kirpi 'kirpi', *büyreğ* 'böbrek', *çuñur* 'çukur, kuyu; hendek'.

/s/; süreklili, tonsuz bir diş ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir ve kelimelerde yer yerde bulunabilir: *sınaw* 'sınav; deney', *pusğun* 'pusu', *iyis* 'koku'.

/t/; süreksiz, tonsuz bir diş ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir ve kelimelerde yer yerde bulunabilir: *tuwra* 'doğru; hakikat', *ataw* 'ada', *kirit* 'kilit'. Ağzılarda nefesli *t^h* şekli de mevcuttur.

/f/; sızıcı-süreklı, tonsuz bir diş-dudak ünsüzüdür. *üfür-* 'üfleme; esmek' gibi yansıma kelimeler hariç Türkçe kökenli kelimelerde asli olarak bulunmaz. Birçok kopyalanmış sözcükte de p sesine dönüşmüş olmakla birlikte bazılarında bulunur: *alfavit* 'alfabe', *fonar* 'fener, lamba', *ittifaq* 'ittifak, birlik; dayanışma', *ufuq* 'ufuk'.

/x/, hırıltılı, sızıcı ve tonsuz bir artdamak ünsüzüdür. Umumiyetle kalın ünlülerle hece kurmakla birlikte, ender de olsa ince ünlülerle de hece kurar: *xaşı-* 'kaşımak', *oxu-* 'okumak', *papax* 'kalpak'.

/ç/; süreksiz, patlamalı ve tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir ve kelimelerde her yerde bulunabilir: *çana* 'kızak', *açuw* 'öfke; öç, kin', *aylanç* 'dolambaçlı'.

/ş/; sızıcı, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür. Türkçe kökenli kelimelerde asli olarak kelime başında bulunmaz. Ancak kelime ortasında ve sonunda bulunur: *şincir* 'zincir, köstek', *yaşmin* 'şimşek, yıldırım', *çiş* 'çatal; şiş'.

/ts/ ve /şç/ yalnızca Rusçadan kopyalanmış kelimelerde bulunur: *akatsiya* 'akasya', *aktsioner* 'hissedar', *bol'nitsa* 'hastahane', *yaşçik* 'kutu'. Ayrıca ağzılarda, bilhassa Kafkas dillerinden kopyalanmış kelimelerde /ʔ/ şeklinde patlamalı bir gırtlak ünsüzü mevcuttur (Berta 1998: 301-302; Pekacar 2007: 948-953).

d. Şekil Bilgisi

İsimler ve Sıfatlar

Kelime Yapımı

Kumuk Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan isimden isim yapma ekleri şöyledir: *+dAş:* *yoldaş* 'arkadaş; yol arkadaşı; yoldaş', < *yol* 'yol', *sırdaş* 'samimi dost; sırdaş' < *sır* 'sır; giz', *gündeş* 'rakibe; kuma' < *gün* 'rekabet'. *+lXk:* *biçenlik* 'çayır, otlak' < *biçen* 'ot', *göklük* 'mavilik' < *gök* 'mavi, yeşil; gökyüzü', *günlük* 'şemsiye' < *gün* 'güneş', *taşlıq* 'taşlık' < *taş* 'taş', *avtorluq* 'yazarlık' < *avtor* 'yazar'. *+çX:* *qoyçu* 'çoban' < *qoy* 'koyun', *yalğançı* 'yalancı' < *yalğan* 'yalan', *milletçi* 'milliyetçi' < *millet* 'millet', *yüzüwçü* 'yüzücü' < *yüzüw* 'yüzme'. *+çA:* *qumuqça* 'Kumuk dili' < *qumuq* 'Kumuk', *yaşılça* 'sebze' < *yaşıl* 'yeşil', *xalça* 'küçük halı' < *xalı* 'halı'. *+çXK:* *tilçik* 'küçük dil' < *til* 'dil', *qolçuq* 'dere' < *qol* 'el, kol', *qılçiq* 'kılçık' < *qıl* 'saç teli; kıl; tel'.

Aynı zamanda mastarlar da yapan fiilden isim yapma ekleri şunlardır: *-mA*, *-mAK*, *-(X)w* ve *-(X)s:* *tüyme* 'düğme' < *tüy-* 'düğüm atmak', *aylanma* 'girdap; daire; dolambaçlı, dolaşık' < *aylan-* 'dönmek'; *ilmek* 'düğüm; ilmik' < *il-* 'bağlamak; takmak; asmak', *qaramak* 'bakış' < *qara-* 'bakmak'; *yüzüw* 'yüzme' < *yüz-* 'yüzmek', *añlaw* 'bilinç; idrak' < *añla-* 'anlamak'; *yürüş* 'yürüme' < *yürü-* 'yürümek', *beriliş* 'yayın (radyo, televizyon vb.)' < *beril-* 'verilmek'. Yaygın bir şekilde kullanılan bir diğer fiilden isim yapım eki, alet ve yer isimleri yapmaya yarayan *-(X)K* ekidir: *harsillek* 'salıncak' < *harsille-* 'sallamak', *taraq* 'tarak; tırmık' < *tara-* 'taramak', *awlaq* 'tarla; kır; bozkır' < *awla-* 'avlamak', *yaylaq* 'mera, yazlık otlak' < *yayla-* 'yazı geçirmek'. *-GXç* eki, alet isimleri yapan bir diğer fiilden isim yapma ekidir: *süzgüç* 'süzgeç; kevgir; filtre' < *süz-* 'süzme', *açğış* 'anahtar' < *aç-* 'açmak', *ilgiç* 'askı' < *il-* 'asmak'.

En yaygın şekilde kullanılan isimden sıfat yapma ekleri şunlardır: *+IX*, *+IXK* ve *+sXz*: *erli* 'evli kadın' < *er* 'koca; erkek, adam' *tatıwlu* 'tatlı; lezzetli' < *tatıw* 'tat', *aburlu* 'saygılı, saygıdeğer' < *abur* 'saygı', *Dağıstanlı* 'Dağıstanlı' < *Dağıstan* 'Dağıstan'; *aylıq* 'aylık' < *ay* 'ay', *cumalıq* 'haftalık' < *Cuma* 'Cuma günü', *ömürlük* 'ömürlük, ömür boyu' < *ömür* 'ömür, hayat'; *tilsiz* 'sessiz, sakin; dilsiz' < *til* 'dil', *abursuz* 'saygısız; itibarsız' < *abur* 'saygı', *accalsız* 'ölümsüz' < *accal* 'ecel', *tergewesüz* 'dikkatsiz; dalgın' < *tergew* 'dikkat'. *-çA* eki, isimlerden sıfat yapan bir diğer ektir: *qısğaça* 'kısaca' < *qısğa* 'kısık', *munça* 'bu kadar; bu kadar çok; böyle' < *bu* 'bu'. *+GU* eki ise zarflardan sıfat yapar: *burunğu* 'önceki' < *burun* 'çok önce', *ertengi* 'sabahki' < *erten* 'sabah; sabahleyin', *tünegüngü* 'dünkü' < *tünegün* 'dün', *bıltırğı* 'geçen yılki' < *bıltır* 'geçen yıl'. En yaygın şekilde görülen fiillerden sıfatlar türeten ek ise *-(X)K* ekidir: *açiq* 'açık' < *aç-* 'açmak', *oynaq* 'oynak; şuh' < *oyna-* 'oyynamak', *teşik* 'delik' < *teş-* 'delmek, deşmek; delik açmak', *süzük* 'berrak; temiz' < *süz-* 'süzmek'.

Mukayese

Kumuk Türkçesinde mukayeseyi işaretlemenin yollarından biri derecelendirme yapan *+rAK* ekini kullanmaktır: *giççirek* 'daha küçük' < *giççi* 'küçük', *astaraq* 'sessizce; yavaşça' < *asta* 'yavaş', *qısğaraq* 'daha kısa' < *qısğa* 'kısık'. Mukayeseyi ifade etmenin bir diğer yolun ise ayrılma hâli *+dAn* ekini yalnız veya *dağı da* edatı ile birlikte kullanmaktır: *+dAn uzun* '+DAn uzun' veya *-dAn dağı da uzun* '-DAn uzun'. Kumuk Türkçesinde üstünlük ise *iñ* ve *lap* edatları ile yapılmaktadır: *iñ biyik taw* 'en yüksek dağ', *lap ulla özen* 'en uzun nehir'. Eşitlik ise *yimik* 'gibi' edatı ile ifade edilir: *bal yimik tatlı aş* 'bal gibi tatlı yemek'. Sıfatların pekiştirilmesi ise ikilemeler şeklinde yapılmaktadır: *qap-qara* 'kapkara', *qıp-qızıl* 'kıp kırmızı, kıpkırmızı', *göm-gök* 'masmavi', *bop-boş* 'bomboş'.

Çekim

Kumuk Türkçesinde çokluk *+lAr* eki ile yapılır: *tawlar* 'dağlar' < *taw* 'dağ', *üyler* 'evler' < *üy* 'ev'. Yönelme, belirtme ve ilgi hâl eklerinden önce, ekin sonundaki *-r* sesi düşer: *yollağa* 'yollara' < *yol* 'yol', *gemelege* 'gemilere' < *geme* 'gemi', *almalanı* 'elmaları; elmaların' < *alma* 'elma', *üyleni* 'evleri; evlerin' < *üy* 'ev'.

Hâl ekleri şöyledir: yalın hâl \emptyset . Belirtme hâli *+nX* eki ile işaretlenir. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ise *+n* kullanılır: *atanı* 'babayı' < *ata* 'baba', *eçkini* 'keçiyi' < *eçki* 'keçi', *giyewni* 'damadı, güveyiyi' < *giyew* 'damat,, güveyi', *yolnu* 'yolu' < *yol* 'yol', *göznü* 'gözü' < *göz* 'göz', *atın* 'atını; adını' < *at* 'at; ad', *gözün* 'gözünü' < *göz* 'göz'. Yönelme hâli birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinden sonra *+A*, üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra *+n-A* ve diğer durumlarda *+GA* eki ile işaretlenmektedir. Ayrıca işaret zamirlerinden sonra da *+GAR* eki kullanılmaktadır: *atğa* 'ata; ada, isme' *etge* 'ete', *atama* 'babama', *ataña* 'babana', *atasına* 'babasına', *gözlerine* 'gözlerine', *oğar* 'ona', *buğar* 'buna', *neger* 'neye?'. Bulunma hâli, üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra *+n-nA*, diğer durumlarında *+dA* eki ile işaretlenmektedir: *tawda* 'dağda', *işde* 'işte', *atasında* 'babasında', *yolunda* 'yolunda', *gözlerinde* 'gözlerinde'. Ayrılma hâli, üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra *+n-dAn*, diğer durumlarda ise *+dAn* eki ile işaretlenmektedir: *yoldan* 'yoldan', *işden* 'işten', *yollarından* 'yollarından', *gözünden* 'gözlerinden'. İlgi hâli ise *+nX* eki ile işaretlenmektedir: *yolnu* 'yolun', *almanı* 'elmanın', *eçkini* 'keçinin', *tawnu* 'dağın', *giyewnü* 'damadın, güveyinin'. Görüldüğü üzere belirtme ve ilgi hâllerini işaretleyen ekler sestestir. *eçkini* şekli hem 'keçiyi' hem de 'keçinin' manasına gelmektedir.

İyelik ekleri; birinci tekil kişi için *+(X)m*, ikinci tekil kişi için *+(X)n̄*, üçüncü tekil kişi için *+X* ve *+sX*, birinci çoğul kişi için *+(X)bXz*, ikinci çoğul kişi için *+(X)GXz* ve üçüncü çoğul kişi için *+lArI* şeklindedir: *atım* 'atım; adım', *atañ* 'baban', *eçkisi* 'keçisi', *yolu* 'yolu', *işibiz* 'işimiz', *kasbuguz* 'mesleğiniz', *itwleri* 'ütüleri', *giriwüm* 'girişim'.

Zamirler

Kumuk Türkçesinde, kişi zamirleri şöyledir: Teklik ve çokluk birinci kişi zamirleri sırasıyla *men* ve *biz*, ikinci kişi *sen* ve *siz*, üçüncü kişi ise *o* veya *ol* ve *olar* şeklindedir. Kişi zamirlerinin mülkiyet bildiren ilgi hâli eki almış şekilleri ise şöyledir: *meni* 'benim', *seni* 'senin', *onu* 'onun', *bizin* 'bizim', *sizin* 'sizin', *olanı* 'onların'. Kişi zamirlerinin yönelme durumundaki hâlleri *mağa* 'bana', *sağa* 'sana', *oğar* 'ona', *bizge* 'bize', *sizge* 'size', *olağa* 'onlara' şeklindedir. Dönüşlülük zamiri ise *öz* şeklindedir.

Yakın için işaret zamirleri *bu* 'bu', *şu* 'şu, bu', *bular* 'bunlar', *şular* 'şunlar' şeklinde iken uzak için işaret zamirleri *şo* 'o', *o* 'o' ve *olar* 'onlar' şeklindedir.

Soru zamirleri *kim* 'kim', *ne* 'ne', *qaysı* 'hangi', *ne yer* 'nere' şeklindedir. *ne* zamirinin türevleri ise *neçik* 'nasıl', *neçe* 'kaç, ne kadar; nasıl', *nege* 'neden' gibi kelimelerdir. Bazı belirsizlik zamirleri de soru zamirlerini içeren terkiplerden oluşmaktadır: *kimdir* 'biri', *nedir* 'bir şey', *bir neçe* 'birkaç'. Bir diğer belirsizlik zamiri şekli, *bir* kelimesini içeren terkiplerdir: *biri* 'biri', *birisi* 'birisi', *birew* 'biri, birisi', *heç birew* 'hiç kimse', *birew de* 'hiç', *bir zat da* 'hiçbir şey' vs. topluluk bildiren belirsizlik zamirleri ise şöyledir: *barı* 'hepsi', *barısı* 'hepsi', *bütün* 'bütün', *har* 'her', *harisi* 'her biri', *har kim* 'herkes; her kim' vs.

Sayılar

Kumuk Türkçesinde tek haneli sayılar *bir, eki, üç, dört, beş, altı, yetti, segiz, toğuz* şeklinde; ondalık sayılar ise *on, yigirma, otuz, qırq, elli, qltmış, yetmiş, seksen, toqsan* şeklindedir. Yüz yüz, bin *miñ*, milyon *million*, milyar ise *milliard*dir. Yüz, bin, milyon ve milyarın katları; *beş yüz* '500', *altı yüz* '600', *segiz miñ* '8000', *eki miñ* '2000', *yetti million* '7000000' vs. şeklindedir. Sayılardan öbekleri ise şöyledir: *on bir* '11', *yigirma yetti* '27', *yüz bir* '101', *eki yüz seksen toğuz* '289', *bir miñ toğuz yüz toqsan dört* '1994' vs.

Sıra sayıları $+(X)nç(X)$ eki ile türetilir: *ekinçi* 'ikinci', *dörtünçü* 'dördüncü'. Topluluk bildiren sayılar $+Aw$ eki ile türetilir: *onaw* 'onu birlikte'. Üleştirme sayıları ise $+(s)Ar$ eki ile türetilir: *segizer* 'sekizer', *yettişer* 'yedışer'. Kesirlerde bölünen bulunma, ayrılma veya ilgi hâl eklerinden birini alırken bölen umumiyetle iyelik eki alır: *yettide eki* '2/7', *ondan biri* '1/10', *ekini biri* '1/2' vs.

Ek Fiil

Ek fiil eki; birinci tekil kişi için $+mAn$, ikinci tekil kişi için $+sAn$, birinci çoğul kişi için $+bXz$, ikinci çoğul kişi için $+sXz$, ve üçüncü çoğul kişi için $+lAr$ şeklindedir. Üçüncü tekil ise eksizdir: *yazıwçuman* 'yazarım', *işçisen* 'işçisin', *yaxşımız* 'iyiyiz', *güçlüsüz* 'güçlüsünüz', *qumuqlar* 'Kumuk'turlar'. Ek fiilin olumsuzu *tügül* 'değil' edatı ile yapılmaktadır: *qumuq tügülbüz* 'Kumuk değiliz', *işçi tügülseñ* 'işçi değilsin' vs. ek fiilin geçmiş zaman şekilleri ise *edi* ve *eken* le yapılmaktadır: *yaxşı ediğiz* 'iyiydiniz', *güçlü edim* 'güçlüydüm', *işçi ekenseñ* 'işçiymişsin', *yaxşı eken* 'iyiymiş'.

Fiiller

Fiilden İsim Yapımı

Yaygın şekilde kullanılan isimden fiil yapım ekleri şunlardır: +A: *aşa-* 'yemek' < *aş* 'ekmek, yiyecek', *sarna-* 'ötmek, cıvıldaşmak' < *sarın* 'şarkı, türkü; mani', *sana-* 'saymak' < *san* 'sayı'. +Ar: *ağar-* 'ağarmak' < *aq* 'beyaz; ak', *göger* 'yeşermek, yeşillenmek' < *gök* 'mavi, yeşil'. +(X)K: *voluq-* 'görüşmek; rastlaşmak, buluşmak' < *yol* 'yol', *birik-* 'birleşmek' < *bir* 'bir'. +IA: *itiwle-* 'ütülemek' < *itiw* 'ütü', *zulmula-* 'zulmetmek' < *zulmu* 'zulüm', *ağula-* 'zehirlenmek' < *ağu* 'zehir', *ekile-* 'ikilemek; iki misline çıkarmak' < *eki* 'iki', *mawulla-* 'miyavlamak' < *mawul* 'miyav'.

Fiilden Fiil Yapımı

Edilgen fiiller; ünsüzle biten fiillere $-(X)l$ eklenerek, ünlüyle biten fiillere ise $-n$ eklenerek yapılır: *cuwul-* '(başkası tarafından) yıkanmak' < *cuw-* 'yıkamak', *iritil-* 'eritilmek' < *irit-* 'eritmek', *bilen-* 'bilenmek' < *bile-* 'bilemek'. Dönüşlü fiiller $-(X)n$ ile türetilir: *giyin-* 'giyinmek', < *giy-* 'giymek', *cuwun-* '(kendi kendine) yıkanmak' < *cuw-* 'yıkamak', *xaşın-* 'kaşınmak' < *xaşı-* 'kaşımak'. Ettirgen fiiller $-(X)t$, $-DXr$ ve $-Xr$ ile türetilmektedir: *aşat-* 'yedirmek' < *aşa-* 'yemek', *bitdir-* 'bitirmek' < *bit-* 'bitmek', *qaldır-* 'bırakmak; gizlemek saklamak; ertelemek' < *qal-* 'kalmak', *awdar-* 'devirmek; (yere) yıkmak' < *aw-* 'düşmek; yıkılmak', *uçur-* 'uçurmak' < *uç-* 'uçmak'. Ayrıca $-Glr$, $-Glz$, $-Xz$ şeklinde işlek olmayan ettirgenlik ekleri de bulunmaktadır. İşteş fiiller $-(X)ş$ eki ile türetilmektedir: *öbüş-* 'öpüşmek' < *öp-* 'öpmek', *oylaş-* 'hep birlikte düşünmek' < *oyla-* 'düşünmek'. Olumsuzluk bildiren fiiller ise $-mA$ eki ile türetilmektedir: *berme-* 'vermemek', *söyleme-* 'konuşmamak'.

Bitimli Fiiller

Kumuk Türkçesinde üç türlü şahıs eki mevcuttur. İlk türü zamir kökenlidir ve şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman ve geniş zamandaki fiilleri işaretlemek için kullanılır. Bunlar; birinci tekil kişi için $-mAn$, ikinci tekil kişi için $-sAn$, üçüncü tekil kişi için $-\emptyset$ veya $-dXr$, birinci çoğul kişi için $-bXz$, ikinci çoğul kişi için $-sXz$ ve üçüncü çoğul kişi için $-lAr$ şeklindedir. İyelik kökenli şahıs ekleri ise; birinci tekil kişi için $-m$, ikinci tekil kişi için $-\tilde{n}$, üçüncü tekil kişi için $-\emptyset$, birinci çoğul kişi için $-K$, ikinci çoğul kişi için $-GXz$ ve üçüncü çoğul kişi için $-lAr$ şeklindedir. Bu türdeki şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart kipindeki fiilleri işaretlemek için kullanılır. Üçüncü tür şahıs ekleri ise emir kipindeki fiilleri işaretlemek için kullanılmaktadır.

Yüksek derecede odaklı olmayan ara-sınırlı genel bir şimdiki zaman, ünsüzle biten fiil gövdelerinde $-A$, ünlü ile biten fiil gövdelerinde ise $-y$ eki ile işaretlenmektedir: *alaman* 'alırım', *getebiz* 'gideriz', *oxuysan* 'okursun', *alalar* 'alırlar'. Soru şekli $-mI$ ile işaretlenmektedir ve soru eki şahıs ekinden önce gelir. Konuşma anında gerçekleşen eylemleri ifade etmek için kullanılan daha odaklı bir şimdiki zaman, $-A$ veya $-y$ eklerini takip eden *tur-* 'durmak' yardımcı fiilinin kullanılması ile işaretlenmektedir: *oxuy turaman* 'okuyorum', *işley turasız* 'çalışıyorsunuz', *göre tura(dır)* 'görüyor'. Aynı şimdiki zamanı, $-(X)p$ zarf-fiil ekinin ardından *tur-* yardımcı fiilini kullanarak ifade etmek de mümkündür: *alıp turabız* 'alıyoruz', *işlep turalar* 'çalışıyorlar', *işlep turmamanmı* 'çalışıyor muyum?', *alıp turmayman* 'almıyorum'.

Geniş zaman eki, gönüllülük ve eğilim ifade etmektedir ve bu yüzden çok kez gerçekleşeceği kesin olmayan olası gelecek olaylara atıf ihtimalini de barındırmaktadır. Bazen de ara-sınırlı şimdiki zaman ile aynı anlamı verir ve $-(X)r$ eki ile işaretlenmektedir: *bararman* 'giderim',

oxurman 'okurum', *alırsan* 'alırsın' *işler* 'çalışır', *başlarmanmı* 'başlar mıyım?'. Geniş zamanın olumsuzu *-mAs* eki ile yapılmaktadır: *barmasman* 'gitmem', *işlemessiz* 'çalışmazsınız'.

Tasarlanan veya beklenen gelecek zaman *-(A)cAK* eki ile yapılmaktadır: *getecekmen* '(kesinlikle) gideceğim', *oxucaqsan* 'okuyacaksın', *alacaqsız* 'alacaksınız', *işlecekler* 'çalışacaklar', *barmacaqman* '(kesinlikle) gitmeyeceğim', *başlamacaqsan* 'başlamayacaksın', *başlacaqmanmı* 'başlayacak mıyım?'.
 Basit veya dolaysız geçmiş (görülen) zaman *-dX* eki ile yapılır: *oxuduñ* 'okudun', *işledik* 'işledik', *aldığız* 'aldınız', *gördüler* 'gördüler', *bolmadı* 'olmadı', *bardıarmı* 'gittiler mi?'. Tamamlanmışlık bildiren art-sınırlı (dolaylı/öğrenilen) geçmiş zaman *-GAn* eki ile yapılmaktadır: *barğanman* 'gitmişim', *içgensiz* 'içmişsiniz', *görgeñbiz* 'görmüşüz', *işlemegenmen* 'çalışmamışım', *başlağanmısan* 'başlamış mısınız?'.
 Umumiyetle geçmiş zaman içerisinde belirli bir zaman aralığında gerçekleşen olayları ara-sınırlı bir bakış açısı ile tarif eden odaklı olmayan hikâye kategorisi, ek fiilin görülen geçmiş zamanının geniş zamanı takip etmesi ile kurulur: *aytar edim* 'söyledim', *barmas edim* 'gitmezdim'. Konuşma dilinde birtakım kaynaşmalar meydana gelir: *barardım* < *barar edim* 'giderdim'. Geçmiş zamanda bir zaman aralığında bir sefer gerçekleştiği veyahut tekrarlandığı ara-sınırlı bir şekilde tasavvur edilen daha odaklı bir hikâye ifadesi, genel şimdiki zaman ekini müteakip ek fiilin görülen geçmiş zamanının kullanılması ile kurulur: *bara edim* 'gidiyordum', *ayta ediñ* 'söylüyordun', *almay edik* 'almıyorduk'. Yine konuşma dilinde birtakım ses kaynaşmaları meydana gelir: *baradım* 'gidiyordum'.
 Uzak geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ekini müteakip ek fiilin görülen geçmiş zamanının kullanılması ile ifade edilir: *tilegen edim* 'istemıştim, dilemiştim; rica etmiştim', *aytğan edik* 'söylemiştik', *alğan ediğiz* 'almıştınız', *barmağan ediler* 'gitmemişlerdi'.
 Emir - istek şekilleri üçüncü tür şahıs eklerini alır: birinci tekil şahıs için *-(A)yXm*, ikinci tekil şahıs eksiz veya *-KXn* ekiyle, üçüncü tekil şahıs için *-sXn*, birinci çoğul şahıs için *-(A)yXK(lAr)*, ikinci çoğul şahıs için *-(X)GXz*, üçüncü çoğul şahıs için ise *-sXnlAr*: *başlayım* 'başlayayım', *görmesin* 'görmesin', *getgin* 'git', *yırlayıqlar* 'şarkı söyleyelim'.
 Gereklilik, *-mAGA* ekini müteakip *gerek* veya *tariq(lı)* kelimelerinden birinin kullanılmasıyla kurulur: *başamağa gerekmen* 'başlamalıyım, başlamam gerek', *görmege gerekseñ* 'görmelisin, görmen gerek', *işlemeğe tariq(lı)biz* 'işlemeliyiz, işlememiz gerek', *başlamağa gerekmenmi* 'başlamalı mıyım?'. Olumsuzluk *tügül* edatı ile yapılmaktadır.
 Bitimsiz (Çekimsiz) Fiiller
 Ara-sınırlı (şimdiki zaman) sıfat-fiilleri; ünsüzle biten fiil gövdelerinden sonra *-AGAn*, ünlüyle biten fiil gövdelerinden sonra *-yGAn* ekiyle kurulur: *barağan* 'giden', *yılayğan* 'ağlayan', *işleygen* 'işleyen', *oxuyğan* 'okuyan'. Art-sınırlı (geçmiş zaman) sıfat-fiilleri *-GAn* eki ile kurulur: *gelgen* 'gelmiş', *başlağan* 'başlamış'. Tasarlanan (gelecek zaman) sıfat-fiilleri *-(A)cAK* eki ile kurulur: *gelecek* 'gelecek'. Geleceğe yönelik vasıfları ifade eden geniş zaman sıfat-fiili *-(X)r* eki ile kurulur: *geler* 'gelecek olan', *görür* 'görecektir olan'.
 Ara-sınırlı zarf-fiiller; ünsüzlerle biten fiil gövdelerinden sonra *-A*, ünlülerle biten fiil gövdelerinden sonra *-y* ile kurulur: *ayta* 'söyleyerek', *işley* 'işleyerek'. *-(X)p* ile kurulan zarf-fiiller, esas fiilin bildirdiği eylemden önce yapılan eylemi bildirir: *oxup* 'okuyup', *aytıp* 'söyleyip'.

Olumsuzluk bildiren zarf-fiiller *-mAYll* eki ile kurulur: *aşamaylı* ‘yemeden’, *görmeyli* ‘görmeden’. *-Ganll* eki ‘-eli beri, -den beri’, *-GxnÇA* ise ‘-e kadar, -e değin’ veya ‘-den önce’ anlamlarını vermektedir: *eşitgenli* ‘işteli beri’, *görgünçe* ‘görene kadar’. *-Gandoq* eki ise ‘-er -mez’ anlamı katmaktadır: *bitgendoq* ‘biter bitmez’, *alğandoq* ‘alır almaz’.

Şart kipi *-sA* eki ile kurulur: *oxusañ* ‘okusan’, *alsam* ‘alsam’, *işlesegiz* ‘işleseniz’, *bilmeseler* ‘bilmeseler’. Şart kipinin hikâyesi, şart ekini müteakip ek fiilin görülen geçmiş zamanının kullanılması ile kurulur: aytsa edim ‘söyleseydim’, alsa ediñ ‘alsaydın’. *-GAn* ekini müteakip bolsa kelimesinin kullanılması şartın hikâyesini ifade etmenin bir diğer yoludur: *barğan bolsam* ‘gitseydim’ (Berta 1998: 305-313; Pekacar 2007: 964-998).

ç. Sözcük Bilgisi ve Toplumdilbilimlik Boyut

Kumuk Türkçesi, başka diller ile etkileşime girmiştir ve bu etkileşimin izlerini kelime hazinesinde görmek mümkündür. Söz varlığı incelendiği zaman, Kumuk Türkçesindeki dış etkinin üç tabaka hâlinde olduğu görülmektedir. Kafkas dillerinden kopyalanmış kelimelerden oluşan tabaka, Kumuk – Kafkasyalı ortakyaşarlığının bir sonucudur. Bu etki, güney ağızlarında daha yoğun görünmektedir (Benzing 1959b: 392-293). Dilde daha eski bir Arapça ve Farsça kökenli kelime tabakası bulunmaktadır. Kumuk Türkçesinde, Farsçadan kelime kopyalanması 11. yüzyılda Dağıstan’ın Selçuklu hâkimiyetine girmesi ile başlamış, Dağıstan’daki Osmanlı ve Safevi etkisiyle 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kumuk Türkçesindeki Farsça kökenli kelimelerin bazıları doğrudan Farsçadan kopyalanmış olmakla birlikte, daha çok Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden kopyalanmıştır. Arapça kökenli kelimeler üç safhada kopyalanmıştır. Birinci safhada, Arapça kökenli kelimeler, 7. Yüzyıl civarına Araplar bölgeyi istila ettikleri zaman, doğrudan Arapça konuşma dilinden kopyalanmıştır. Birinci safhada, Arapça kelimelerin kopyalanmasında Farsçanın aracılığı bulunmamıştır ki bu süreç Türk lehçeleri için alışılmadık bir durumdur. Arapça kökenli kelimelerin doğrudan konuşma Arapçasından kopyalandığının delili, *ilmu* ‘ilim, bilgi’ > Arapça *‘ilm, iznu* ‘izin’ Arapça *izn, zulmu* ‘zulüm’ < Arapça *zulm* gibi –u ile biten tek heceli Arapça kökenli kelimelerin varlığıdır. İkinci ve üçüncü safhada, Arapça kökenli kelimelerin kopyalanması, Farsça kelimelerin kopyalanması ile koşutluk arz etmektedir ve doğrudan veya Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri üzerinden Farsçanın aracılığı söz konusudur (Pekacar 2006: 56-57). Yakın geçmişe ait bir kopyalanmış kelimeler tabakası Rusça kökenlilerdir. Rusça, Kumuk Türkçesinin en son iletişim içerisine girdiği temas dili olmakla birlikte, muhtemelen en etkili olmuştur. Şöyle veya böyle Rusçanın bölgede yönetim, eğitim ve kültürlerarası iletişim dili olması, en muteber dil hâline gelmesi sonucunu doğurmuş ve diğer diller gibi Kumuk Türkçesini de giderek artan bir yoğunlukta etkisi altına almıştır. En eski kopyalanmış kelimeler, *pedire* ‘kova’ < Rusça *vedro* örneğinde olduğu gibi yoğun bir ses değişimine uğramıştır. Ancak daha sonradan kopyalananlar oldukları gibi alınmışlardır. Günümüzde pek çok doğrudan çeviri veya Rusça köklerden türetilmiş kelimeler, Kumuk Türkçesi için olağan bir durumdur. Hatta Rusçadan kopyalanmış kelimeler Arapça – Farsça kökenli olanların yerine geçmektedir. Mesela Arapça kökenli *muallim* yerine Rusça kökenli *uçitel* yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Akıner 1986: 150).

Kumuk Türkçesi, tarihî olarak sadece Dağıstan’ın değil, bütün Kuzey Kafkasya’nın en itibarlı dili olmuştur. Orta ve Kuzey Dağıstan’ın ortak iletişim dili olmuş ve nerdeyse bütün Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya nüfusunun ikinci veya üçüncü dili hâline gelmiştir. Mesela Çeçenler, Avarlar ve Dargılar Kumuk Türkçesini ikinci dil olarak kullanırken Andi-Dido halkları, Kubaçiler

ve Haydaklar üçüncü dil olarak kullanmıştır⁴. Kumuk Türkçesinin etkisi, bazı yerlerde Kafkas dillerinin ve Türk lehçelerinin yerini alacak kadar güçlü olmuştur. Bu etki bilhassa ovalara yerleşen dağlılar üzerinde çok güçlü olmuştur. Mesela bazı Nogay ve Dağıstan Çeçeni gruplarının dillik Kumuklaşması 20. Yüzyılın başlarında tamamlanmış durumdaydı (Bennigsen 1967: 206). 19. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Kudsi, bütün Dağıstan ahalisinin Kumuk Türkçesinin anlayıp konuştuğunu kaydetmiştir (Bala 1940: 987). Dağıstan'ın dağlı halkları ve yerli Ruslar, Kumuk Türkçesi öğrenebilmeleri için 8-10 yaşlarındaki erkek çocuklarını iki – üç yaşına Kumuk ailelerin yanına vermekte idiler. Zira Kumuk Türkçesi konuşabilmek toplumda muteber ve aydın olma emaresi sayılıyordu. Bu sebeple, Kumuk Türkçesinin bölgedeki önemine binaen 19. yüzyıl boyunca Kumuk Türkçesi Rus yüksekokullarında öğretilmiştir. Bu durum, Kumuk Türkçesinin bölgedeki toplumdilbilimlik üstünlüğünü perçinledi. Zira Kuzey Kafkasya halkları Kumuk Türkçesinin zaten var olan işlevlerine ek olarak Ruslarla iletişim için de bu dili kullanmaya başladılar. 1918 yılında, Kuzey Kafkasya Halkları Kongresi'nin Kumuk Türkçesini resmî dil ilan etmesi neticesinde, etkisi bütün Kuzey Kafkasya'ya yayıldı. Daha sonra 1927 yılında, Azerbaycan Türkçesinin yerine Dağıstan Sosyalist Cumhuriyeti'nin resmî dili hâline geldi (Peler 2013: 177-178). Dağıstan'ın Türkleşme sürecinin tersine döndürülmesi, 1933 yılında resmen başlatıldı. Bu tarihten itibaren, Kumuk Türkçesi, Dağıstan sınırları içerisinde, Sovyet dil politikaları neticesinde Dağıstan'ın başlıca dili hâline gelen Avarca karşısında yavaş yavaş zemin kaybetmiştir (ayrıntı için Crisp 1985: 148-155'e bakılabilir). Günümüzde kültürlerarası iletişim büyük oranda Rusça ile gerçekleştirilmekte ve Avarca ülkenin başlıca dili hâline gelmiştir. Yine de daha küçük ölçekli olmakla birlikte, Kumuk Türkçesi Orta ve Kuzey Dağıstan'da önemli bir dildir ve hâlâ birçok Avar, Dargı, Lak, Çeçen ve Nogay'ın ikinci veya üçüncü dilidir.

⁴ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Wixman 1980: 108-111; Bennigsen 1967: 206-207; Abdurrazak 2008: 131-134.

f. Örnek Metinler**Geçikgen Yolavçu**

Qaravul qoşda yatğanman.
Qart da tügülmen, yaş da.
Otbaşımā tiklenip,
yulduz bar arqa başda

Tirmen tökgen arbaday
enişlengen ömürüm,
Süt tamurum süyünse,
qaynaşa qan tamurum.

Ayšat ulan tapğan dey.
kitap yazğan dey Ali...
Köp zatğa geçikgenim,
añlap turaman hali.

Geçikdim men, geçikdim
yaz geçikmes bavlağa.
Qaytar yolun oylamay
atam getgen davlağa.

Tüş awup, çıqğan gündey
isitmeygen adamnı,
geçikdim, gözü savda
göñün alma anamnı.

Geçikdim süygenime
añlamay edim başda.
Qışda yılı söz aytmay,
ot geltirdim yazbaşda...

Boş oyğa sucda qılıp,
nasip izleme de geç.
Gündüz-gündüz yañılıp,
axşam tüzleme de geç.

Geçikgenim- geçikgen.
Qoy kırılsa, yun qala...
Mendey geçikgenle
tabulayım tañala.

Men yırlayman.
Tek haleklik
sarqmay qanımdan:
men qorqaman
bir zatdan da
qorqmayganımdan...

Geç Kalan Yolcu

Nöbetçi kulübesinde yatmışım
Yaşlı da değilim, genç de.
Ocağıma güzünü diken
Yıldız var tepebaşında.

Değirmenin öğüttüğü arpa gibi
İniş aşağı giden ömrüm,
Süt damarım sevinse
Kaynıyor kan damarım

Ayşe'nin oğlu olmuş diyorlar
Kitap yazmış diyorlar Ali...
Çok şeyde geç kalmışım,
Anlıyorum şimdi

Geç kaldım ben, geç kaldım
İlkbahar geç kalmaz bağlara
Dönüş yolunu düşünmeden
Babam gitmiş savaşlara

Öğleden sonra çıkan güneş gibi
Isıtmayan adamı
Geç kaldım, hâlâ sağken
Gönlünü almaya anamnı

Geç kaldım sevdiğime,
Anlamıyordum başta
Kışta ılık söz söylemeyerek
Ateş getirdim ilkbaharda

Boş düşüncelere secde edip
Nasip aramak da geç.
Gündüz gündüz yanılıp
Akşam düzeltmek de geç.

Geç kalmam geç kaldı.
Koyun kırılsa yün kalır...
Benim gibi geç kalanlarla
Buluşayım yarın.

Ben şarkı söylüyorum.
Lakin öfke
Süzülmüyor kanımdan:
Ben korkuyorum
Hiçbir şeyden

Kaynaklar

Abdurrazak, Gokce Yukselen (2008). "The Linguistic Situation of Daghestan: A Historical Perspective from the Point of View of Kumyk", *The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences. Azerbaijan and Azerbaijanis*. 102/9-12. Bakü: Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi. ss. 127-134.

Adighe, R. (1957). "Literature on Daghestan and its People". *Caucasian Review*. 4. Münih: Institut zur Erforschung der UdSSR, ss. 101-118.

Akiner, Shirin (1986). *Islamic People of the Soviet Union*. London, New York, Sydney ve Melbourne: KPI.

Aksoy, Numan Durak (2010). "Kumuk Türkleri", Mustafa Argunşah ve Mustafa Ünal (ed.). *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. İstanbul: Kesit Yayınları. ss. 61-70.

Aliyev, Kamil (1995). "Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları". *Avrasya Etütleri*. II/2. Ankara: TİKA, ss. 69-78.

Arat, Reşit Rahmeti (1987). *Makaleler 1*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Argunşah, Mustafa ve Ünal, Mustafa (editör) (2010). *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Bala, Mirza (1940). "Kumuklar", *İslam Ansiklopedisi* 6. İstanbul: MEB Yayınları. ss. 986a-990a.

Barthold, W. and Bennigsen, A. (1986). "Daghistan", *The Encyclopaedia of Islam* 2. Leyden: E. J. Brill. ss. 85a-89a.

Barthold, W. ve Kermani, David D. (1986). "Kumuk", *The Encyclopaedia of Islam* 5. Leyden: E. J. Brill. ss. 381a-384a.

Bennigsen, Alexandre (1967). "The Problem of Bilingualism and Assimilation in the North Caucasus", *Central Asian Review*, 15. Oxford: Central Asian Research Centre. ss. 205-211.

Bennigsen, Alexandre ve Wimbush, S. Enders (1986). *Muslims of the Soviet Empire. A Guide*. Bloomington: Indiana University Press.

Benzing, Johannes (1959a). "Classification of the Turkic Languages", Jean Deny (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Wiesbaden: Steiner. ss. 1-5.

Benzing, Johannes (1959b). "Das Kumükische", Jean Deny (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Wiesbaden: Steiner. ss. 391-406.

Berta, Arpad (1998). "West Kipchak Language", Lars Johanson and Eva A. Csato (ed.). *The Turkic Languages*. Londra ve New York: Routledge. ss. 301-317.

Broxup, Marie Bennigsen (editör) (1992). *The North Caucasus barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*. Londra: Hurst.

⁵ Pekacar, Çetin "Kumuk Türkçesinden Örnekler 1". <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumsiir.htm> (Date of Access 07 January 2015).

- Buniyatov, Ziya Musa (1993). "Dağıstan". *İslam Ansiklopedisi* 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. ss. 404-406.
- Caferoğlu, Ahmet (1988). *Türk Kavimleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Crisp, Simon (1985). "The Formation and Development of Literary Avar", Isabelle T. Kreindler (ed.). *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages*. Berlin: Mouton. ss. 143-162.
- Deny, Jean (editör)(1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Wiesbaden: Steiner.
- Doerfer, Gerhard (1987). "Mahmūd al-Kāšġārī, Argu, Chaladsch", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 7. Wiesbaden: Harrassowitz. ss. 105-114.
- Doerfer, Gerhard ve Hesche, W. ve Scheinhardt, H. ve Tezcan S. (1971). *Khaladj Materials*. Bloomington: Indiana University Press.
- Doniyorova, Sodat ve Toshtemirov, Qahramanil (2004). *Parlouns Koumyk (Daghestan)*. Paris: Harmattan.
- Ercilasun, Ahmet B. (editör) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ.
- Erel, Şerafeddin (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Eren, Hasan (1975). "Kumuk Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, v. 22. Ankara: Milli Eğitim Basımevi. ss. 347-349.
- Johanson, Lars (1998). "The History of Turkic", Lars Johanson ve Eva A. Csato (ed.). *The Turkic Languages*. Londra ve New York: Routledge. ss. 81-125.
- Johanson, Lars (2006). "On the Roles of Turkic in the Caucasus Area", Y. Matras ve A. McMahon ve N. Vincent (ed.). *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan. ss. 160-181.
- Johanson, Lars ve Csato, Eva A. (editör) (1998). *The Turkic Languages*. Londra ve New York: Routledge.
- Karaçaylı, Yılmaz Nevruz (1964). "Kuzey Kafkasya Birleşik Cumhuriyeti", *Türk Kültürü*, 21. Ankara: Tür Kültürünü Araştırma Enstitüsü. ss. 79-85.
- Kaşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lugat-it Türk*, c. 3. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaymaz, Zeki (1997). "Kumuklar ve Kumuk Türkçesi", *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı*. 16. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, ss. 2067-2071.
- Kononov, Andrey N. (2000). "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 10. Ankara: Türk Dil Kurumu, ss. 518-526.
- Kreindler, Isabelle T. (editör) (1985). *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages*. Berlin: Mouton.
- Kurtuluş, Rıza (2002). "Kumuklar". *İslam Ansiklopedisi* 26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. ss. 372-373.

Lemercier-Quelquejay, Chantel (1992). "Co-optation of the Elites of Kabarda and Dagestan in the Sixteenth Century", Marie Bennigsen Broxup (ed.). *The North Caucasus barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*. Londra: Hurst. ss. 18-44.

Matras, Y. ve McMahon, A. McMahon ve Vincent, N. (editors) (2006). *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan.

Menges, Karl H. (1959). "Classification of the Turkic Languages", Jean Deny (ed.). *Philologiae Turicae Fundamenta 1*. Wiesbaden: Steiner. ss. 5-8.

Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Nerimanoğlu, Kamil Veli (2013). "Kumuklar ve Kumuk Türkçesi", *Yeni Türkiye 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II*. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi. ss. 2736-2739.

Pekacar, Çetin (1997). "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye – Türk Dünyası Özel Sayısı. 16*. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, ss. 2062-2066.

Pekacar, Çetin (2006). "Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 19*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. ss. 53-71.

Pekacar, Çetin (2007). "Kumuk Türkçesi", Ahmet B. Ercilasun (ed.). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ. ss. 939-1008.

Peler, Gökçe Yükselen Abdurrazak (2013). "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları, 36*. Ankara: Karadeniz Araştırmaları Merkezi. ss. 163-188.

Poppe, Nicholas (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Shahrani, M. N. (2001). "Kumuk", N. K. Singh ve A. M. Khan (ed.). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision. ss. 767a-771a.

Singh, N. K. ve Khan A. M. (editör) (2001). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision.

Subhan, A. (2001). "Kumyk", N. K. Singh ve A. M. Khan (ed.). *Encyclopaedia of the World Muslims: tribes, castes and communities 2*. Delhi: Global Vision. ss. 771a-774a.

Tavkul, Ufuk (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tavkul, Ufuk (2005). "Kumuk Türkleri", *Kırım Dergisi. 13 (50)*. Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, ss. 29-39.

Tavkul, Ufuk (2007). *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet (2003). *Türk Dilleri. Giriş*. İstanbul: Yıldız.

Uyanık, Osman (2002). "Kumuk Ağzılarının Yeni Bir Tasnifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 12*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. ss. 229-250.

Wixman, Roland (1980). *Language aspects of Ethnic Patterns & Processes in the North Caucasus*. Chicago: The University of Chicago Department of Geography.

Wixman, Ronald (1984). *The Peoples of the USSR. An Ethnographic Handbook*. New York: M. E. Sharpe, Inc.

Ortak Bilişim Ağı Kaynakları

Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (Erişim Tarihi 01 Ocak 2015).

Pekacar, Çetin “Kiril Harfli Kumuk Türkçesi Alfabeti”. <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumalfa.htm> (Erişim Tarihi 07 Ocak 2015).

Pekacar, Çetin “Kumuk Türkçesinden Örnekler 1”. <http://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumsiir.htm> (Erişim Tarihi -07 Ocak 2015).

